

СОНА ХАНЫМ
ЧАББАРЛЫ

ОНУ КИМ УНУДАР

*(Чэфэр Чаббарлы һаггында
хатирэләрим)*

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајҗан Республика
Дөвләт КИТАБКАНАСЫ

Азәрбајҗан Дөвләт Нәширәтм. Баки 1969.

Ч эфэр һаггында данышмаг — мәним үчүн һәм шириндир, һәм ачы... Она көрә шириндир ки, бу заман өмрүмүн Чәфәрлә кечән хош күнләринә гаҗыдырам, санки јенидән онунла үзбәүз отуруб өзү илә данышырам. Она көрә ачыдыр ки, бу хатирәләримин чәтин бир дөнкәсиндә елә бил бирдән ширин јухудан аҗылырам, Чәфәри гаршымда көрмәјиб сыхылырам. Һәр ики һалда шиддәтли һәјәчан кечирирәм. Ахы, ушаглыгдан бир јердә бөјүдүјүн, биркә һә-

Җат гурдугун вә тез, чох тез итирдијин бир инсандан, һәм дә Чәфәр кими һәгигәтән көзәл бир инсандан үрәк агрысыз нечә данышасан! Чәфәрин сурәти үрәк агрысы илә бирләшдикдә исә... артыг данышмаг мүмкүн олмур.

Бу сәбәбдән дә мән Чәфәр һаггында хатирә җазмаг фикриндә дејилдим. Лакин, достларын, танышларын, садәчә олараг Чәфәри севәнләрин, онун һәјаты, җарадычылығы илә мараглананларын дәнә-дәнә етдикләри мүрачиәтләр, һәр дәфә мәнимлә көрүшдүкдә вердикләри сәјсыз сорғусуаллар заманы дедикләрим-данышдыгларым унутулмаз хатирәләр зәнчири шәклиндә хәјалымда топланырды.

Бир күн җахын рәфигәләримдән бири мәнән сорушду:

- Сона, сән Чәфәри чохдан таныҗырдын?
- Нечә мәкәр? — дејә сорушдум.
- Елә-белә, билмәк истәјирдим.
- Бәли, лап чохдан, ушаглыг илләриндән.
- Онда Чәфәр һаггында чох хатирә биләрсән.
- Әлбәттә...
- Бәс нә үчүн хатирәләрини җазыб бир китабча һалымда нәшр етдирмирсән?

— Еһ, сәг олмуш,— дедим,— мәнә үрәк һаны?

Рәфигәм әл чәкмәди:

— Үрәјини әлә ал, Сона, мүтләг җаз. Инан ки, бу, Чәфәрин өзүнә дә хош кәләр!

Хәјала далдым...

Бәли, онун һаггында чох сөз-сөһбәтим вар Әслинә галса, елә 60 иллик бүтүн һәјатым Чәфәр һаггында хатирәләрдән ибарәт дејилми? Нәнки онунла бир аиләдә җашадығымыз 12 илдә, һәтта евләнәнә гәдәрки һәјатымда да, хусусән онун өлүмүндән сонра кечирдијим 35 илдә мән бирчә күн дә, бирчә ан да Чәфәрсиз олмамышам, онун әзиз хәјалындан узагда, хош хатирәләриндән кәнарда галмамышам. Өмрүм боју Чәфәр мәнимлә җанашы дурмуш, һәмишә, һәр заман евимдә, оҗағымда, фикримдә, гәлбимдә җашамышдыр. Ахы... ону ким унутар!

Бир дә, башга чүр ола биләрми неч? һәјат җолдашымын гыса һәјатынын һәр күнү, һәр сааты мәним үчүн унутулмаз һадисәләрлә зәнкиндир. Мүбалиғәсиз дејә биләрәм ки, Чәфәрин җәјнар һәјатынын, хусусән өмрүнүн сон дөврүнүн бирчә күнүнү, — сәһәр сүһдән кечә кечәнә гәдәр, — гә-

лэмэ алсан, мараглы бир китабча чыхар. Бүтүн отуз беш иллик һәјатыны исә, тәәссүф ки, мән јухарыда билдирдијим сәбәб үзүндән ардычыл вә әтрафлы тәсвир едә билмәјәчәјәм. Буна көрә дә там олмајан бу хатирәләримдә нәзәрә чарпачаг гырыглыг үчүн һөрмәтли охучулар мәни бағышла-сынлар.

Һәмин хатирәләри јазмагда јеканә мәгсәдим— Чәфәрин һәјат вә јарадычылығыны өјрәнәнләрә, әсәрләрини тәдгиг едәнләрә, пјесләрини тамаша-ја гојанлара вә ону севә-севә охујанлара азачыг да олса көмәк етмәкдир. Мән хатирәләримдә өзү-мүн көрүб билдикләримдән әлавә јашча мәндән бөјүк олан гоһум вә танышларымыздан Чәфәр һаггында ешитдикләрими дә нәзәрә алмышам.

Бу китабча Чәфәрин һәјат вә јарадычылығы-ны өјрәнәнләрә аз-чох јардым көстәрәрсә, мәнчә, бу, өлмәз әдибимизә гијмәтли бир хатирә олар.

Ата-баба јурдумуз Хызы кәнди уча дағлары, јашыл мешәләрин гојнунда јер-ләшир. Сәрин сују, тәмиз һавасы, гајнар булаглары, сәфалы јајлаглары илә мәшһур олан бу көзәл кәнд Бакынын 110 километрлијндәдир. Ингилабдан әввәл әтрафдакы јерләр кими Хызы да мэдәнијјәтдән узаг тәнһа кушә иди. Кәнддә бир нәфәр дә олсун савадлы адам тапылмазды. Чамаатын әсас мәшғулијјәти әкинчилик, малдарлыг вә көмүрчүлүк иди. Хызынын һәр тәрәфи мешәлик олдуғундан јерли әһали бир парча чөрәк

пулу газанмаг үчүн, башга тәсәррүфат ишләри илә бәрабәр, күрә басдырар, һасил олунаң көмүрү өкүз арабалары илә Бакыја, Шамахыја апарыб сатарды.

Бакыда «дағлы» адланан хызылылар башга кәндлиләр кими өз рузиләрини минбир әзаб-әзиј-јәтлә әлдә едирдиләр. Онларын чоху јаз, јай ајларыны доғма кәнддә өз тәсәррүфатлары илә мәшғул олур, аз-маз азугә топлајандан сонра, гышда мүвәггәти олараг Бакыја көчүрдүләр. Бүтүн гышы мәдәнләрдә ишләјир, гырчылыг едир, одун доғрајырдылар.

Белә ағыр еһтијач ичиндә јашајанлардан бири дә бизим аилә иди. Бабамыз Чаббарын үч оғлу, дөрд гызы олмушдур. Чәфәрин атасы Гафар Чаббарын ортанчыл оғлу иди.

Гафар да башга дағлылар кими әсас тәсәррүфат ишиндән әлавә көмүрчүлүклә мәшғул олурду. Бир дәфә ағач кәсәндә одун парчасы дәјиб көзүнү зәдәләмишди. Бир гәдәр кечәндән сонра кишинин бир көзү тамам шикәст олмушду. Мән шәхсән ону көрмәмишәм, анчаг гоһумларымыздан ешитмишәм ки, Гафар бәстәбојлу, үзүкүләр, рәһимдил бир киши имиш. Онун арвады Шаһбикә-

ни исә јахшы хатырлајырам. Чәфәрин анасы орта-бојлу, мөһкәм бәдәнли, чидди сималы, зәһмәткеш вә гајғыкеш, гејрәтли бир гадын иди.

О заман бизим гоһум-әграбаның бүтүн үзвләри бир јердә јашајырды. Аиләмиздә ишләјән чох олса да, күзәрәнымыз јахшы кечмирди. Она көрә дә Хызыдан Бакыја көчмәли олду.

Әмин Гафар 1903-чү илдә вәфат етди. Бу өлүм, онсуз да күзәрәны пис кечән аиләнин вәзијјәтини даһа да чәтинләшдирди. Нә гәдәр ки, Гафар киши сағ иди, ара-сыра Хызыја кедир, кәнддән көмүр кәтириб Бакыда сатырды. Доғрудур, бу һәм ағыр, һәм дә аз газанчлы мәшғәлә иди. Лакин, јенә аиләнин доланачағы үчүн аз-чох көмәк иди. Инди исә о да јох иди. Буна көрә дә Шаһбикә Ичәришәһәрдә дөвләтлиләрдән биринин евиндә хидмәт етмәјә мәчбур олду. Онун бачарыглы, ишә чан јандыран, тәмизкар вә сәлигәли олдуғуну көрән саһибкар тезликлә Шаһбикәни ашпазлыға кечирди. Шаһбикә саһибкардан алдығы зәһмәт һаггы вә күндәлик хәрәк пајы илә аиләјә көмәк едирди.

Шаһбикә гуллуғ етдији евдә бөјүк һөрмәт газанмышды. О заман һәмин дөвләтлинин арвады

(кэрэк ки, ады Хырда ханым иди) Мэккәжә кедирди. О, Шаһбикәни дә өзү илә апармаг истәдидини она билдирмишди. Әлбәттә, Ислам дининин елә гаты бир дөврүндә бу сәфәрдән имтина етмәк олмазды. Шаһбикә аиләни артыг, нечә дејәрләр, әли бир парча чөрәжә чатмыш бөјүк оғлу һүсејн-гулуја тапшырыб Мэккәжә жола дүшдү.

Јохсул аиләмиз Мәккәдән гајыдан өз башчысыны бөјүк севинчлә гаршылады. Шаһбикә, инди һачы олмушду. Бу исә о заман һәр адама мүјәс-сәр олмајан бөјүк бир шәрәф сајылырды. Бүтүн мәһәллә әһли ону һачы Шаһбикә чағырырды. Шаһбикә тәкчә бизим аиләнин дејил, бүтүн мәһәлләнин ағбирчәји, мәсләһәтчиси иди.

Башга хызылылар кими бизим аиләмиздә дә савадлы адам јох иди. Нәслимиздә шаир, ашыг, ханәндә вә башга сәнәткар олмамышдыр. Тәкчә бибим Зәрнишан арабир, көрдүјү һадисәләрә даир вә ја аилә үзвләринә ше'рләр гошарды. Гоһумлардан ешидиб јадымда галанлары бунлардыр:

Тутугушу һаваларда дөвр еләр.
Һәким јохдур јараларым гөвр еләр.
Бир јанымы сән әјмисән, залым јар,
Бир јандан да гоһум-гардаш чөвр еләр.

Вә јажуд башга гошмаларындан бир нечә бәнд:

Јудум сачларымы, атдым далыма,
Ағламасын анам, бачым һалыма,
Нә кәлмишди алакөзлү јарыма?
Әсди бади хәзан алды әлимдән!

Күзкүјә баханда һамыдан дүзәм,
Шых-Сајад¹ ичиндә бир алакөзәм,
Истәјирәм гачым, тәкәм, јалгызам,
Хәбәр верин јара мәним дилимдән.

Сәһәр-сәһәр хејмәрәсдә көрүндүм,
Күллә дәјди, гарным үстә сүрүндүм,
Ахшам чағы чаршафыма бүрүндүм,
Мән өлүрәм, Зәрнишаным ағласын.

Дејилдијинә көрә Чәфәрин бибиси чох һазыр-чаваб бир гадын имиш вә бәдаһәтән гошмалар дејәрмиш. Һәтта, бир дәфә Зәрнишан һараданса кәндимизә кәлән бир ашыгла дејишиб вә ону бу сөзләрлә бағлајыб:

Ағачдан ат ејләрәм,
Хана барат ејләрәм.

¹ Шыхлар вә Сәјјадлар Хызы кәндинин ики гоһшу гышлагыдыр.

Сәнин кими ашығы
Маһныда мат ејләрәм.

Әмим Гафарын беш оғлу, ики гызы олуб. Гызлар вә бир оғлан көрпә икән өлүб. Сағ галмыш дөрд оғулдан бөјүјүнүн ады һүсөјнгулу, ортанчылын ады һөјдәр, ондан кичијинин Әждәрди. Чәфәр аиләнин сонбешијидир. Буна көрә дә һамы ону чох севирди, һүсүсән Шаһбикә бүтүн ушағларыннан чох Чәфәри истәјирди.

Чәфәр 1899-чу илдә март ајынын 20-дә, Новруз бајрамы ахшамы Хызыда анадан олуб. 1901-чи илдә анләмизлә бирликдә ики јашлы Чәфәр дә Бакыја кәтирилиб.

Чәфәр ушағлыгда чох арыг, чылыз иди. О, бир мүддәт моллаханада, индики јухары Дағлыг күчәсиндәки мәсчиддә молла Үмнисәнин јанында оху-ду. Гур'аны баша вурандан сонра моллаханадан чыхды. Бир гәдәрдән сонра исә Бәдәлбәјин мәктәбинә кирди. Бурада Чәфәрин мүәллими о вахтын көркәмли зијалыларындан бири сајылан һәм-јерлимиз Мирзә Гәдир Исмајылзадә — мәшһур шаиримиз Микајыл Мүшфигин атасы олуб.

Чәфәр шулуғ салмағ үстүндә һәмин мәктәбдән

Ч. Чаббарлынын анасы Шаһбикә
(Республиканын халғ рәссамы М. Абдуллајевин чәкдији рәсмдән репродуксија.)

говулду. Сонра о, рус-татар мәктәбинә дахил олду. Бурада Сүлейман Сани Ахундов, Абдулла Шаиг вә башга мұәллимләр она дәрс дејирдиләр. Рус-татар мәктәбиндә Чәфәр јахшы охујурду. Амма, јенә дә надинчлик едирди, хусусилә тез-тез мұәллимләрлә мұбаһисәјә кириширди. Бир дәфә мәктәб директору Чәфәрин бөјүк гардашы Нүсејнгулуја демишди: «Биз онун әлиндән зара кәлмишик. Анчаг, јахшы охудуғу үчүн мәктәбдән говмуруг. Евдә она бир аз гулагбурмасы веркинән». Әлбәттә, Нүсејнгулу Чәфәри данлајырды; анчаг о, өз билдијиндән әл чәкмирди.

Мәнчә Чәфәр илк ше'р тәчрүбәләринә дә елә бу вахтдан башламышдыр.

1911-чи илин сон күнләри иди. Чәфәр рус-татар мәктәбинин үчүнчү синфиндә охујурду. Биз о заман 4-чү Тәзәпир күчәсиндә јашајырдыг. Чәфәрин Мәшәди Ибраһим адлы бир әмиси вар иди. Бизимлә бир һәјәтдә олур вә мишарчылыг едирди. Бир күн о, евә кәлиркән, нәдәнсә арвады Шәрабаны илә савашыр вә сүфрәјә гојулмуш долманы касасы илә бирликдә чардаға атыр. Бу һадисәни көрән Чәфәр орадача бир ше'р гошур:

«Мәшәд Ибраһим әми чәкди мишар, кәлди

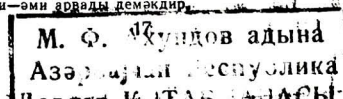
һавар.

Әрсәми¹ деди: киши, от јериндә, сәнлик нә вар?
Гуш ки, пәрваз еләсә, пәр вурар, овлаға кедәр,
Сындырыб касасыны долмасы чардаға кедәр.

1912-чи илдә Тәзәпир күчәсиндәки евимизи са-тыб инди јашадығымыз Бөјүк Салјан күчәсинә көчдүк. Чәфәр мәктәби битирәндән сонра, мұәллимләрин сә'јинә бахмајараг, тәһсилни давам етдирә билмәди, чүнки әләмизин ону охутмаға имканы јох иди. Чәфәр дә бекар кәзир, мәһәллә ушаглары илә күндә бир ојун чыхарырды.

Бу заман һачы Шаһбикә дөвләтли евиндән чыхмышды вә өз евимиздә чөрәкчиликлә мәшгул олурду. О, евдә чөрәк јапыр, Чәфәрин вә мәһәлләмиздә јашајан гоһумумуз Ағарзанын васитәси илә Гәссаббазардакы дүканлара көндәрирди. Јахшы јадыма кәлир: Чәфәрлә Ағарза Шаһбикәдән чөрәк аланда бири ону сөһбәтә тутур, о бириси ајағы илә тәрәзинин бир көзүнү басырды. Беләликлә, күндә Шаһбикәдән 3—4 чөрәк чарпышдырырдылар. Чәфәр бунун пулуна китаб алырды.

¹ Әрсәми—әми арвады демәкдир.

Биз Чәфәрин горхусундан бу сирри Шаһбикәҗә ачмырдыг.

Чөрәкчилик Шаһбикәҗә әл вермәдијиндән, чох кечмәди ки, о, бу сәнәти атды. Һәм дә инди онун газанчына аиләмизин о гәдәр дә еһтијачы јох иди. Чәфәрин бөјүк гардашы Һүсејнгулу Бајылда балача бир дүкан ачмышды вә күндәлик газанчы илә аиләмизи бир тәһәр доландырырды. Шаһбикәнин чөрәк биширмәкдән әл чәкмәси, Чәфәри дә чөрәк сатмагдан хилас еләди. Бекарчылыгдан о, башга ушаглара гошулараг, сәһәрдән-ахшама ки ми гоншу мәһәлләнин ушаглары илә вурушурду. Адәтләри үзрә бир күн јенә дә «дашбадаш» кәлирмишләр. «Дүшмән» дәстәнин башында Һәсән адлы бир молланын оғлу дурурмуш. Мејдан гызышдыгда Чәфәр, молла Һәсәнин оғлуну ачыгландырмаг үчүн белә бир ше'р гошмушду:

Молла Һәсән әзан верир,
Саггалына низам верир.
Өлү көрәндә јан верир,
Һалва көрәндә чан верир.

Чәфәрин бу чүр һәрәкәтләрини көрән Шаһбикә, Һүсејнгулуја шикајәт етди. Һүсејнгулу да

Чәфәри Бајыла, өз дүканына ишләмәҗә апарды. Чәфәр дүкандә һагг-һесаб ишләринә бахыр, борч мал аланларын сијаһысыны тутурду. Дүканын јерләшдији бинанын үстүндә бир рус дили мүәллимәси јашајырды. О, өз евиндә ушаглара дәрс верирди. Чәфәр дә күндүзләр дүкандә ишләјир, ахшамлар һәмин мүәллимәнин јанында дәрс кечирди.

Бурада Чәфәр Исабәј Ашурбәјовун оғлу илә дост олмушду. Чәфәр она дәрсләриндә көмәк еләјирди. Бир күн Ашурбәјовун оғлу Чәфәри өз евләринә гонаг апарыб атасы илә таныш едир. Исабәј Чәфәрлә бир гәдәр сөһбәтдән сонра онун ағыл вә фәрасәтинә һејран галыр вә өз һесабына Чәфәри дә оғлу илә бирликдә политехникума гәбул етдирир. Һәмин мәктәбдә охујанлара мәхсус форманы да Чәфәр үчүн Ашурбәјов тикдирмишди.

О вахтлар мән дә Һүсејнгулунун гызы Төрә илә бирликдә Һәнифә ханымын мәктәбиндә охујруг. Дағлы гызларындан илк дәфә мәктәбә кедән биз идик. Ону да дејим ки, бизим мәктәбә кетмәјимиз аиләмиздә бөјүк мүбаһисәҗә сәбәб олмушду. Хүсусән Чәфәрин ортанчыл гардашы һеј-

дәр буна гәти е'тираз едирди. Лакин, аиләнин бөжүк оғлу Һүсејнгулу дејиләнләрә е'тина етмәјәрәк, бизи мәктәбә көндәрди. Әслиндә исә бизим охумағымызын сәбәбкары Чәфәр олмушду, бөжүк гардашыны буна разы салан да о иди.

Һәммин илин јајында аиләмизлә бирликдә Бакынын Сарај бағларына көчмүшдүк. Чәфәри дә политехник мәктәбдән јај тә'тилине бурахмышдылар. О бизимлә бағда иди. Һансы әсәр үзәриндәсә ишләјирди. Бурада бир отағымыз варды. Чәфәр күндүзләр бизи евдән чыхарыр, өзү отагда тәк галыб јазырды. Евимиздә стол олмадығындан о, јердә отуруб архасына 2—3 балыш дајаг верәр, дизләринин үстүнә кардон гојуб ишләрдди. О заман јаздығы 120—130 сәһифәлик бир әсәр һазырда Чәфәр Чаббарлы адына республика Дөвләт Театр Музејиндәдир. Ики кәнчин севки мачәрасына һәср олунмушдур. Нәдәнсә о, сонралар бу әсәри тамамламаг истәмәмиш (бәлкә дә унутмуш), һеч она ад да гојмамышдыр.

Чәфәр о заманлар даһа чох мезәли ше'рләр вә һәчвләр дејәрди. Аилә үзвләримизин демәк

олар ки, һамысынын хасијјәтинә, данышығына, һәрәкәтләринә, һәтта бәдән гурулушуна ше'рләр гошарды. Тәәссүф ки, онларын чохуну унутмушам. Бәзиләри јадымдадыр. Чаваһир адлы бир дајым арвады вар иди. Гарабугдајы, көзәширин бир кәлин иди. Чәфәр онун үчүн күлмәли бир ше'р јазмышды. Бир дәфә Чәфәр һара исә кетмишди. Мән дә ондан кизлин бу ше'ри дајым арвадына охудум. Ше'р Чаваһири јаман һирсләндирди. Чәфәр евә кәлән кими онунла савашды. Чаваһирин һирси јатандан сонра Чәфәр мәнимлә даваја башлады ки, нә үчүн ше'ри она охумушам.

Бағдан Бакыја көчәндән сонра Чәфәр јаздығы ше'рләри «Бабаји-Әмир», «Молла Нәсрәддин», «Мәктәб» вә башга журналларда чап етдирди. Чох заман бу ше'рләр «Гәјур-әјјар», «Шәбрәнк әјјар» вә башга тәхәллүсләрлә чыхырды. Анчаг, онда Чәфәрин ше'р јаздығыны аиләмиздә мәнимлә Төрәдән башга билән јох иди. Билсәјдиләр дә охујан, ше'рдән башы чыхан ким иди ки!..

Сәһв етмирәмсә, Чәфәрин илк мәтбу ше'ри «Баһар»дыр. Бу ше'р 1915-чи илдә «Мәктәб» журналынын е'лан етдији мүсабигәдә мүкафат алмыш вә журналын 6-чы нөмрәсиндә дәрч едил-

мишди. Чэфэр журналын һәмнин нөмрәсини евдә бизә көстәрәндә әввәл һеч нә баша дүшмәдик. Елә зәни етдик ки, Чэфэр һәмишәки кими бизим үчүн јенә шәкилли журнал алыб. Вәрәгләјиб шәкилләринә бахдыг. Буну көрән Чэфэр журналы әлимиздән алыб деди:

— Инди ки, билмәдиз, онда дајанын, сизә бир ше'р охујум. — Вә «Баһар» ше'рини учадан бизә охуду.

Чэфэр о вахтлар тәзә-тәзә папирос чәкмәјә башламышды. Лакин, буну өзүндән бөјүк олан бүтүн аилә үзвләриндән кизләдирди. Онун папирос чәкмәсини јалныз мәнимлә Төрә билирдик. Боллуча түтүн, килиз алмышды. Мән Төрә илә онлары кизләдир, ев хәлвәт оlanda Чэфэр үчүн папирос гајырырдыг. О да бунун мүғабиллиндә бизә мүхтәлиф шејләр бағышлајыр, охудуғу китаблардан данышыр, күлмәли ше'рләр дејирди. Дөнә-дөнә бизә тапшырырды ки, онун папирос чәкмәсини һеч кимә билдирмәјәк.

Чэфэр китаб охујанда, хүсуси илә јазы јазанда чох папирос чәкирди. Бир дәфә евдә отуруб нә исә јазырды. һәмишәки кими јенә дә папирос дамағында иди. Бирдән һүсејнгулу ичәри кирди,

Чэфэр буну һисс етмәди. Төрә илә мән тәшвиш ичиндә бир-биримизә бахдыг. Биз Чэфәрдән чох, өзүмүз үчүн горхурдуг ки, бу сирри кизли сахладығымыза көрә дөјүләчәјик.

Чэфәр Һүсејнгулуну көрән кими папиросу јерә атыб, ондан үзр истәди. Һүсејнгулу деди:

— Даһа нијә пәрт олурсан? Кәрәк әввәлдән чәкмәјәјдин. Инди ки, башламысан, кизлиндә чәкмәјин мә'насы јохдур. Әввәл-ахыр билинәчәк. Мән сәнә ичазә верирәм.

Мәнә елә кәлир ки, Чэфәрин бир сыра ше'рләри вә «Пәри ханым» нағылынын либреттосу о илләрин мәһсулудур. Чүнки, о вахтлар һәмнин нағылдан олан ше'рләри бизим үчүн тез-тез охујурду.

Чэфәрин ше'р вә һекајә јазмагдан башга рәсм чәкмәк габилијјәти дә вар иди. «Молла Нәсрәддин» журналындакы шәкилләрә бахараг онларын үзүнү көчүрүр, бә'зән габағына бир әшја гојараг онун шәклини чәкирди. Бир дәфә мис мәчмәинин рәсмини елә усталыгла чәкмишди ки, инди дә һәмнин шәкил көзләримин габағындадыр. Она көзәл нахышлар вурмушду. Чэфәр бу адәтини сонрлар да давам етдирәрәк өз әсәрләриндәки сурәтләрин рәсмләрини чәкирди.

Илләр өтүб кечирди. Төрә илә мән гыз мәктәбини икмал едиб, Рәһилә ханымын мәктәбинә дахил олмушдуг. Чэфәр тез-тез бизим јазы дәфтәрләримизи јохлајыр, сәһвләримизи дүзәлдир, дәрсләримиздә бизә көмәк едирди. О, мәктәбимизә дә тез-тез кәлирди.

Биз синифдә бир-биримизә јадикар вермәк үчүн албом дүзәлтмишдик. Рәфигәләр бир-биринин албомуна хатирә јазыр, һеч бир заман бу достлуғу унутмајачагларына әһд-пейман бағлајырдылар. Мәктәб јолдашларымызын јаздығы хатирәләрин әксәријјәти ше'рләрдән, бајатылардан ибарәт иди. Албомумузун даһа јахшы олмасы үчүн мәнимлә Төрә Чэфәрдән хаһиш етдик ки, бизим үчүн хагирә јазсын. Төрә үчүн јаздығы хатирә белә иди:

«Дәфтәрин ағ сәһифәсиндә бу хәтт
Бачылыг јадикардыр, јазырам.
Ајырсан заман бизи бир күн
Бу үрәк әксидарыдыр, јазырам.
Истәрәм бир севимли истигбал,
Истәрәм даима сәадәтини.
Танрыдан мән буну нијаз едәрәм
Мәнә гисмәт едә рәфагәтини.

Амма, мәним үчүн јаздығы хатирәнин илк мисраларыны охујан кими, албому чырдым. Јадымда галаны будур ки, һәмин ше'р белә башлајырды:

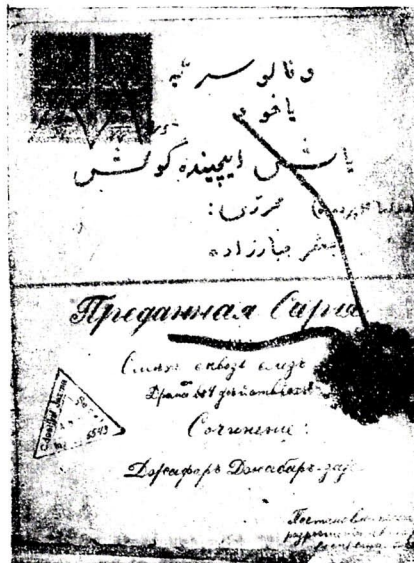
Сәни ол гәдр ки, мән пак үрәкдән севирәм,
Севәчәк башга бир инсан десәләр, доғру дејил,

«Доғру дејил» сөзү мәни шүбһәләндирди. Өз-өзүмә дүшүндүм ки, нечә јә'ни доғру дејил, нечә јә'ни мән севилмәјә лајиг дејиләм? Буна көрә дә ше'ри чырыб Чәфәрин үстүнә атдым. О, күлүмсә-јәрәк деди:

— Сән инди белә шејләри баша дүшмәзсән, бөјүјәндә биләрсән.

Чәфәр илк пјесләрини 1915—1916-чы илләрдә јазмаға башламышдыр. Сәһв етмирәмсә, илк драм әсәри «Вәфалы Сәријјә»дир ки, 1915-чи илдә јазмышдыр. Онун ардынча «Солғун чичәкләр», «Нәс-рәддин шаһ» (1916—1917-чи илләр) пјесләрини јазмышдыр. «Аслан вә Фәрһад», «Мәнсур вә Ситәрә» һекајәләри дә бу дөврүн мәнсулулудур.

Чәфәрин илк дәфә һансы пјесинин нә вахт вә һарада ојнанылдығыны гәти дејә билмәрәм. Анчаг бу јадымдадыр ки, «Солғун чичәкләр» илк дәфә индики Азәрбајчан ССР Елм.ләр Академија-

«Вәфалы Сәријјә» пјесинин әлјазмасы.

сынын бинасында тамашаја гојулмушду. Тамашаја мән дә кетмишдим. Салон ағзына гэдәр адамла долу иди. Пјес тамашачылары о гэдәр тә'сир егмишди ки, һәтта салонда ағлајанлар да варды. Тамаша заманы Чәфәри атыб-тутурдулар. Чичәкләр дә кәтирмишдиләр. Бу заман Чәфәр политехникумда охујурду.

1917—1918-чи илләрдә Бақыда вәзијјәт ағыр иди. Русијада ингилаб олмуш, Николај тахтдан салынмышды. Һәлә өлкәдә асајиш тамам бәрпа олмамышды. Бақыда да тез-тез атышма олурду. Евимиз шәһәрин јухары һиссәсиндә олдуғундан атылан күлләләр вә мәрми гәлпәләри бизим дағлы мәһәлләсини дөјәчләјирди. Атышма евләримизин јухарысында олан «Чејран бағчасында» кетдијиндән, гапы-пәнчәрәләри мөһкәм бағламышдыг. Һәмин күнләр һеч ким бајыра чыха билмирди. Белә шәраитдә Бақыда галмаг, әлбәттә, горхулу иди. Һәм дә дүкан-базар бағланмыш, алыш-вериш кәсилмишди. Әһали ачлыг чәкирди. Атышма ара верәндә чамаат дәстә-дәстә шәһәрдән чыхыр, мүвәггәти олараг јахын кәндләрә көчүрду. Һами

вар-јохуну шәһәрдә гојуб, чаныны хилас етмәјә чалышырды.

Биз дә башга аиләләр кими Бақыдан чыхмағы гәт етдик. Лакин Һүсәјнгулунун арвады Зинјәт ағыр хәстә олдуғундан јубанырдыг. Евдә дә галмаг мүмкүн дејилди. Һүсәјнгулу бизи мәһәлләмиздәки гар анбарына апарды. Үч күн орада галдыг. Чәфәр тез-тез гар анбарына кәлир, бизим үчүн јемәк кәтирди. Хәстәнинсә һалы даһа да ағырлашырды. Ахырда белә гәрара кәлдиләр ки, Чәфәр вә анасы Шаһбикә мәнимлә Һүсәјнгулунун гызларыны шәһәрдән чыхарыб Хызыја апарсынлар.

1918-чи илин март ајы иди. Сәһәр саат 11 рәдәләриндә ара азча сакитләшмишди. Мәһәлләмиздә јашајан бир нечә аилә илә бирликдә шәһәрдән чыхдыг. Хырдалана сары кедирдик. Шәһәрин 2 километрлијиндәки гајалара чатмамышдыг ки, бизи күлләјә тутдулар. Гајаларын үстү илә бөјүк бир издиһам ахышырды. Кими ағлајыр, кими ачындан јеријә билмир, кими јорулуб јолда галырды. Башымызын үстүндән выјылты илә күлләләр учурду. Бизимлә бир јердә кедән гоншумуз Мәшәди Әбдүлкәрим киши гычындан јараланды. Ону араба илә керн гајтардылар. Һамы күлләнин

бу саат она дэјэчэјини көзләјирди. Гачагач дүшдү. Чэфэр бизим элимиздэн тутду. Шаһбикэ нэвэси балача Мэлэји архасына сарыды. Сүр'этимизи артырдыг. Тезликлә Бакынын кэнарындакы дағларын этэјинэ чатмаға чалышырдыг ки, бэлкэ орада чанымызы күллэдэн хилас едэк. Нэһажэт, өзүмүзү дағларын дөшүнэ салдыг. Артыг бураја күллэ кэлиб чатмырды. Бир аз истираһэт едэндэн сонра јенидэн јола дүшдүк. Торан дүшэндэ кэндэ чатдыг. Даһа јеријэ билмирдик, бэрк јорулмушдуг. Һәм дэ кечэ вахты јол кетмэк тәһлүкэли иди. Хочаһэсэн кэндиндэ кечэлэмэли олдуг. Бурада нэ бир танышымыз, нэ бир гоһумумуз вар иди. Шәһәрдән чыхан адамларын һамысы бурада кечэлэјирди. Ев тапмаг чох чэтин иди. Һәр ездэ азы ијирми нэфэр адам варды.

Чэфэр бир кишидән хаһниш етди ки, кечэ онун евиндэ галмаға разылыг версин. Ев саһиби ичазэ верди. Һеч кимин көзүнэ јуху кетмирди. Һамы сәбирсизликлә сәһәрин ачылмасыны көзләјир, тезликлә узаға гачмаг истэјирди. Горхурдуг ки, дава кэлиб бураја да чыхар. Кечэлэдијимиз ездэ бизлән башга даһа 10—15 нэфэр шәһәрли вар иди. Бир тәһәр сабаһа гэдәр дөздүк.

Сәһәр тездән Хырдалана сары јолландыг. Јоллар горхулу олдуғундан чөлләрлә кедирдик. Тагәтдән дүшмүшдүк. Даш-кәсәк, кол-кос ајағларымызы чызырды. Чэфэр тез-тез бизэ үрәк верәрәк: «Һэ, аз галыб, чатмышыг»—дејирди.

Ахшамүстү Хырдалана чатдыг. Мәгсәдимиз бурада гатара әјләшиб Гылызы стансијасына, орадан да Хызыја кетмэк иди. Лакин Хырдалан стансијасында дедиләр ки, ешелон бир нечэ саат габаг јола дүшүб. Сабаһы көзләмэли олдуг.

Хырдаланда адыны унутдуғум бир нэфәрин евиндэ кечэләдик. Һәмин ездэ мэээли бир гонаг варды, о да биз дәррдэ иди. Чэфэр онунла сөһбәтэ киришди. Елә ләззәт вә марагла данышырдылар ки, елә бил, нечэ илин танышыдырлар. Онларын сөһбәтиндән хошһал олан ев саһиби, әввәл бизи евинэ бурахмагда тәрәддүд етдији үчүн хәчаләт чәкди.

Ешелон сәһәр саат 7-дә јола дүшәчәкди. Биз сәһәр саат 5-дә дуруб јүк гатарына долушдуг. Чэфэр бизи анасына тапшырыб чөрәк алмаға кетди. О, стансијадан бир гэдәр араланмышды ки, гатар вахтындан әввәл јола дүшдү. Биз агламаға башладыг. Гатар сүр'әтинни артырды, Чэфәрдән ајры дүшдүк.

Чох кечмәди ки, Гылызы стансијасына чатдыг. Стансијада әjlәшиб саат 3-ә кимя Чәфәри көз-ләдик. Анчаг ондан сораг верән олмады. Гылызы-да гоһумларымыздан биринә раст кәлдик. Башы-мыза кәлән әһвалаты данышдыг. О, бизи јахындакы Упа кәндинә өз евинә апарды. 5—6 күн сонра Чәфәр шәһәрдә галан аилә үзвләримизлә бирликдә Упаја кәлди. Деди ки, шәһәрә кәләнләр-дән бизим Упаја апарылмағымызы ешидиб, она көрә чох нараһат олмамышлар. О, 10—15 күн кәнддә галыб јенә Бакыја гајытды.

Ики ајдан сонра хәбәр кәлди ки, шәһәрдә сакитликдир. Биз кери дөндүк. Нәгигәтән Бақыда дава дајанмышды.

Бир мүддәт кечәндән сонра јенидән вурушма башланды. Биз јухары мәһәлләдән шәһәрин ичә-рисинә, гоһумларымыздан биринин евинә көчдүк. 5—6 күн дә бурада галдыг. Вурушма кет-кедә гы-зышырды. Јенидән Бакыдан чыхмаға мәчбур ол-дуг. Чәфәрин ортанчыл гардашы һејдәр бизи баркасла Гылызы бағларына апарды. Бурада бә-һәр алыб ики ај бағда галдыг.

Ара сакитләшәндә бағдан шәһәрә көчдүк. Чә-фәр јенә дә сәнајә политехникумунда охујурду; мәнимлә Төрә дә тәһсилимизи давам етдирдик.

Һәмин вахтлара аид олан мараглы бир һади-сәни дә гејд етмәк истәјирәм. Мәһәлдә ағсаггал-лары Чәфәрдән хаһиш етмишдиләр ки, Мәһәррәм-лик вахты мәсчиддә охумаг үчүн бир мәрсијә јазсын. Бөјүк гардашлары да тәкид етдикләрин-дән, Чәфәр бојун гачыра билмәјиб јазды. Анчаг, һәмин мәрсијә ади мәрсијәләрдән дејилди вә онун мәсчиддә охунмасы көзләндијинин тамам әкс тә-сирини верди.

Чәфәрин јаздығы мәрсијә белә иди:

Күлзари-вәтән солду,
Милләт хари-зар олду,
Һамы пајимал олду,
Дур, еј хар олан милләт!

Пуллуларымыз гафил,
Алимләримиз чаһил,
Олду елимиз зајил,
Дур, еј хар олан милләт!

Бир јандан әду чәллад,
Бир јан наләву-фәрјад,
Ол бу зүлүмдән азад,
Дур, еј хар олан милләт!

Эл чэк бу һәгарәтдән,
Гуртар бу әсарәтдән,
Хар ол бу хәчаләтдән,
Дур, еј хар олан милләт!

О заман мәсчидләре мәһәллә адамлары дәстә-дәстә кедирдиләр. Бир күн бизим мәһәлләнин дәстәси индики Јухары Дағлыг күчәсиндә олан һачыбаба мәсчидиндә Чәфәрин бу мәрсижәсини охујур. Мәрсижәни ешидән ахундлар, моллалар, гочулар, дәвләтлиләр, һәтта бә'зи зијалылар гејзә кәләрәк, Дағлы мәһәлләсинин дәстәси илә вурушмаға башлајырлар. Онлар мәрсижәни јазаны тәләб едирләр. Бизим мәһәлләнин адамлары мәрсижәнин Чәфәр тәрәфиндән јазылдығыны демирләр. Азы он беш-ијирми күн бу мәрсижәнин үстүндә бөјүк мүбаһисә кетди. Нәһајәт, һәмнин мәрсижәнин охунмасы гадаған олунду.

1919-чу илин ахыры иди. Чәфәр «Ајдын» пјесини јазыб гуртармышды. Лакин бу әсәрин о заман ојнајыб-ојнанылмаамасы јадыма кәлмир. Бундан сонра 1920-чи илә кими Чәфәрин нә үзәриндә ишләдијини дә дејә билмәрәм. Чүнки о вахтлар мәним ушаглыг илләрим олдуғундан, һәмнин дөврләри бир гәдәр думанлы хатырлајырам.

1920-чи илдә XI Гызыл Орду Бақыја дахил олду. Шәһәрин һәр јериндә «Фәһлә-кәндли һөкүмәти гурулуб» — дејә, чамаат шадлыг едирди. Тәзә һөкүмәт јохсулларын, кимсәсизләрин гејдинә галыр, тәмәннасыз онлары мүдафиә едирди. Гызыл әскәрләр чамаатла мөһрибан доланыр, Азәрбајчан дилини билмәсәләр дә, өз гардашлыг һиссләрини мүхтәлиф васитәләрлә кәстәрирдиләр. Онлар чамаат арасында о гәдәр һөрмәт газанмышдылар ки, нәнки дәвләтли касыбын үстүнә, һәтта евдә киши өз арвадынын үстүнә гышгыра билмирди. Бир сөзлә, јени һөкүмәт әмәкчиләрин ән јахын досту иди. Совет һөкүмәти чамаата ун вә башга әрзаг пајлајырды. Бизим мәһәлләдә јашајан адамлар да ун вермишдиләр. Евләрдә тој-бајрам иди. Әввәлләр рус солдаты адыны ешидәндә горхуја дүшән чамаат, инди онлары евләринә гонаг чағырырды.

Гызыл Ордунун һиссәләри мәһәллә күчәләринә, даланлара дүшмүшдүләр. Онлар бурада хөрәк биширир, бурада гејир, бурада гурдуглары алачыгларда јатырдылар. Бизим һәјәтин јанында-

кы далана да бир дәстү гошун дүшмүшдү. Онлар бизимлә елә меһрибан доланырдылар ки, елә бил узун илләрдән бәри бир-биримизи јахшы таны-
жырдыг. Анам Зејнәб, Чәфәрин анасы Шаһбикә вә башга гоһумларымыз беш-алты јердә очаг гала-
јараг, онлар үчүн јајма биширирдиләр. Чәфәри дә тез-тез онларын арасында көрмәк олурду. Чә-
фәр рус дили билдијиндән онларла данышыр, нә-
јә еһтијачлары олдуғуну мәнәлләдәкиләрә де-
јирди.

Беләликлә, Бақыда асајиш бәрпа олунду. Чә-
фәр һәмнин илдә политехникуму битирди. Мәним-
лә Төрә дә Рәһилә ханымын мәктәбини гуртармаг
үзрә идик. О мүнәсибәтлә, кәрәк ки, мәрһум Сү-
лејман Сани Ахундовун адыны унутдуғум бир
пјесинин бир пәрдәсини тамашаја һазырлајырдыг.
Әсәрдәки роллары мәктәбин гызлары арасында
бөлүшдүрмүшдүләр. Оғлан ролларыны да гызлар
ојнајырды. Мәнә гуллуғчу ролу верилмишди. Тө-
рә исә Ханымгыз ролуну ојнајачаг иди. Бу ролу
нки нәфәрә тапшырмышдылар. Мүәллимә дејирди
ки, ким ролу јахшы һазырласа, тамаша күнү о,
ојнајачаг.

Төрә өз ролуну ифа етмәкдә чәтинлик чәкир-

ди. Оун дублјоршасы Сара адлы бир гыз исә
ролу ондан јахшы һазырлајырды. Бу, Төрәни чох
нараһат едирди. Тамаша ахшамына беш күн га-
лырды. Мәшгләрин бириндә мүәллимә Төрәјә деди:

— Сара сәндән јахшы ојнајыр, ролу о ифа
едәчәк.

Бу, Төрәјә чох ағыр кәлди. Биз мәктәбдән евә
гајыданда Төрәнин пәрт олдуғуну көрән Чәфәр
бунун сәбәбини хәбәр алды. Төрә деди:

— Ролуму јахшы ифа едә билмирәм.

Чәфәр сорушду:

— Нә рол?

Төрә мәсәләни данышды. Чәфәр күлүб деди:

— Бунунчун фикир еләмә. Мән сәнә елә өјрәдә-
рәм ки, ролу о гыздан јахшы ојнарсан.

Бу күндән башлајараг Чәфәр Төрә вә мәним-
лә мәшг етди вә үч күнә бизи һазырлады. О, бизә
дејирди ки, сәһнәдә ојун чыхармајын, өзүнүзү
сәрбәст апарын, елә билли ки, ифа етдијиниз су-
рәтин башына кәлән һадисәләр сизин өз башыны-
за кәлир.

Мәктәбдә ахырынчы мәшг заманы Төрә ролу
Сарадан јахшы ојнадығы үчүн сәһнәјә чыхмағы
сиз тапшырдылар.

Бундан əлавə һəмин кечəдə Тərə илə Бөјүк-ханым адлы бир гыза Мирзə Əлэкбэр Сабирин «Ики һəпəнд» ше'рини декломасија етмэји тапшырмышдылар. Бу ше'ри нечə охујуб, сəһнэдə нечə һэрəkət етмэји дə Чəфэр Тərəјə өјрэтди. Чəфэр мэшəдилэрə аид палтар тапыб Тərəјə кей-дирди вə өзү мэшгдə икинчи мэшəди ролуну ифа етди:

— Нə хəбэр вар, мэшəди?

— Сағлығын.

— Аз-чох да јенə?

— Гəзет алмыш һачы Əһмэд дə.

— Паһ оғлан, нəмənə?..

— Бу исə бəс о лəнинн дə иши гуллабыдыр.

Дини, иманы даныб, јолдан азыбдыр,

бабыдыр...

Чəфəрин сəјлэри сажəсиндə бу диалоглары Тəрə елə мəһарəтлə сəјлэјирди ки, санки сəһнəјə һəгигэтэн бир мэшəди чыхмышды. (Сонралар һəмишə Чəфэр евə кэлэндə Тərə ону «Нə хəбэр вар, мэшəди?»—сəзлэри илə гаршыларды.)

Көзлэдијимиз күн кəлиб чатды. Кечмиш «Ис-маилијјə» бинасында тамаша кəстəрдик. Тамаша

валидејнлэр үчүн иди. Һəтта бир гэдэр билет дə сатылмышды. Чəфэр дə бир валидејн кими тамашаја кəlмишди. Бу, Азэрбајчанда илк дəфə азэри гызлары тэрəфиндэн кəстəрилэн тамаша иди. О, кəзлəнилдијиндэн чох мұвəффəгијјət газанды. Хүсусэн Сабирин «Ики һəпəнд» ше'ри валидејнлэрин чох хошуна кəlди. Тамашачылар илк дəфə сəһнəјə чыхан азэри гызларыны дənə-дənə алгыш-ладылар.

1921-чи илдə Чəфэр «Огтај елоғлу» драмы үзəриндə ишлэјирди. О, шəхсэн чох севдији бу эсэри халгымызын бөјүк фачиə актјору Һүсəјн Əрəблинскијə итһаф етмишди. Һəмишə театрдан, актјор сənəтиндэн сəһбət дүшəндə Чəфэр мұтлəг Əрəблинскидэн данышарды. «Огтај елоғлу» пјеси тамашаја гојуланда Чəфэр мənə деди:

— Каш Əрəблински сағ олајды, Огтајы ојна-јајды. Һəгиги Огтајы о јарада билэрди.

Бу заман Чəфəрин кəзлэри јашарды.

Азэрбајчан сəһнəсинин парлаг улдузу Һүсəјн Əрəблинскинин өлдүрүлмəси хəбэри Чəфэрə чох ағыр тə'сир кəстəрмишди. Һəтта Чəфэр онун өлүмү мұнасибəтилə бир ше'р јазмыш вə Əрəблинскинин дəфни күнү ше'р мэрһумун мəзары үстүндə

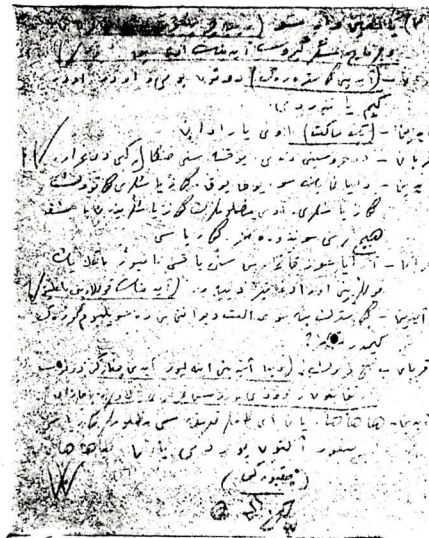
охунмушду. Сонра һәммин ше'р «Азербайчан» гә-
зетиндә дәрч едилмишди.

Сонралар Чәфәр өз јахын достлары олан Ис-
мајыл Һидајәтзадә, Аббас Мирзә Шәрифзадә, Үл-
ви Рәчәб, Мәммәд Әлили вә башгалары илә
сәһбәт едәндә Һүсејн Әрәблинскини бөјүк үрәк
јанғысы илә хатырлајыб дејәрди:

— Достлар, мәнән инчимәјин, әсил сәнәткар-
лығы Һүсејн Әрәблинскидән өјрәнмәк лазымдыр.
Артистләримиз онун ән'әнәләрини давам етдир-
мәлидирләр.

1921-чи илдә Азербайчан Дөвләт Драм Театр-
рында Чәфәрин «Ајдын» әсәри тамашаја гојулду.
Бу, Чәфәрин Совет һакимијјәти илләриндә ојна-
нылан илк пјеси иди.

Тамашаја чохла адам кәлмишди. Тәнәффүслә-
рин бириндә театр коллективи Чәфәри сәһнәјә
чыхарыб тамашачыларла бирликдә узун-узады
алгышлады. О, биринчи дәфә иди ки, чәкдији
зәһмәтинин белә тәнтәнәсини көрүрдү. Өз һисслә-
рини бүрузә вермәмәјә чалышса да, ајдын көрүр-
дүм ки, кәнч драматургумуз үрәкдән севинир.

«Ајдын»ын әлјазмасы.

Јухарыда гејд етдијим кими, Чәфәр мәним дост-доғма әмим оғлудур. Гәдим азәрбајчанлыларын адәтинчә бизи көрпәликдән бир-биринә ад еләмишдиләр. Нә гәдәр ки, ушаг идим, ағлым бир шеј кәсмирди, Чәфәрлә јахын дост идим. Бөјүјәндән сонра она адахлы олдуғуму билдикдә, Чәфәрдән гачмаға башладым. Дүзү бу мәнә бир тәһәр кәлирди. Евдәкиләр дә бу һәрәкәтими һисс етмишдиләр вә һәмишә үзүмү данлајыб дејирдиләр:

— Нәдән утанырсан, ај гыз? Өз әминоғлудур да. Бәс билмирсән ки, әмгызы илә әмоғлунун кәбини көјдә кәсилир?

Евимизин бөјүк кишиси олан Һүсејнулу да дејирди:

— Чәфәри башга адамла евләндирә билмәрәм. Мән өләндән сонра аиләни Чәфәр доландырачаг, Чәфәрин арвады кәнар адам олса, аиләмизи јола верә билмәз. Бу бөјүклүкдә аиләнин өһдәсиндән анчаг Сона кәләр.

Һүсејнулу нәдәнсә һисс етмишди ки, һәгигәтән бу аиләнин ағырлығы елә мәним үстүмә дүшәчәк!..

Евимиздә Чәфәр үчүн бир отаг ајырмышдылар, орада јатыр, орада ишләјирди. Онун бүтүн ев

ишләрини көрмәји мәнә һәвалә етмишдиләр. Мән дә Чәфәрин тапшырыгларыны бачардығым гәдәр габа сурәтдә гаршылајырдым. Һәтта бир дәфә мәнә сифариш етмишди ки, онун үчүн бир јун көјнәк тохујум. Мән билә-билә көјнәјин тохунулмасыны 8 ај узатдым. О, бундан бәрк һирсләнди, һәтта көјнәји јарымчыг кери алмаг истәди.

Санки мәним бүтүн бу һәрәкәтләрим Чәфәри јормушду. Бир күн мәни отағына чағырыб деди: —Отур, Сона, сәнинлә вачиб бир мәсәлә барәдә сөһбәт етмәк истәјирәм.

Әјләшдим.

—Сона, билирсән ки, сәни ушаглыгдан мәнә ад едибләр,—деди.—Евимиздә һамы истәјир ки, мән сәни алым. Мән разыјам. Сән нечә, разылыг верирсәнми?

Мән дә фикирләшмәдән: «Јох, разылыг вермирәм» — дејә чаваб вердим.

Чәфәр деди:

— Чох көзәл... Бир дә мәним отағыма кәлиб-кетмә.

Беләликлә, күсдүк.

Бир гәдәрдән сонра мән өзүм Чәфәр үчүн дарыхмаға башладым. Лакин, өз гүруруму сындыр-

мајараг, нәинки онунла данышмадым, һәтта отағына да ајағымы басмадым. Дүз ики ај күсүлү галдыг. Елә бу вахт, биз күсүлү ола-ола, бизим үчүн ширни ичдиләр. Ширни заманы Чәфәр евдә јох иди, 3—4 күнлүјә һара исә кетмишди. О, евә гаяданда, күчә гапысындан һәјәтә кирән кими, гоһумларымыз габагына јүјүрүб тәбрик етдиләр. Бибимиз нәвәси Сара ону өпүб деди:

— Аллаһ мүбарәк еләсин, ај Чәфәр!

Чәфәр тәәччүблә сорушду:

— Нә мүбарәк олсун, биби, нә олуб ки?

— А... Сәнинчин ширни ичмишик дә, — дејә Сара күлә-күлә чаваб верди.

Буну ешидән Чәфәр бир гәдәр кәнара чәкилиб мә'налы бахышларла һамыны сүзәрәк сорушду:

— Бәс кими алмысыныз мәнимчүн?

— Сонаны!

— Сона ки, мәнә кетмир.

— Гәләг еләјир, ушагдыр, ағлы кәсмир.

Һәмин күн биз барышдыг. Үч ајдан сонра тојумуз олду. Тојумуз чох касыбјана кечди. Јүнкүлвари бир базарлыг етдик. Беләликлә, 1922-чи илдә биз Чәфәрлә евләндик.

Чох мейрибан јашајырдыг. Мадди чәһәтдән мүәјјән чәтинликләр чәксәк дә, хошбәхт идик. Чәфәр даһа анасыны иш көрмәјә гојмурду. Бөјүк гардашы Гүсәјнгулу да јаваш-јаваш гочалырды. Аиләнин ағырлығы Чәфәрин үзәринә кечирди. О, гејрәтлә бу јүкү өз чијинләринә көтүрүб јорулмаг билмәдән чалышырды. Кечәни-күндүзә гатараг бир тәрәфдән «Коммунист» гәзетиндә әдәби ишчи вә тәрчүмәчи вәзифәләриндә, дикәр тәрәфдән дә өз әсәрләри үзәриндә ишләјирди. Мүвәффәгијәтлә сәһнәдә кедән «Ајдын» вә «Огтај елоғлу» Чәфәрә кәнч јашына мүнасиб олмајан бөјүк шөһрәт кәтирмишди. Халг ону сеvirди. Хүсусән, о заманкы кәнчлик арасында «Ајдынчылыг», «Огтајчылыг» «хәстәлијинә» тутулмуш чохлу чаван вар иди. Нечә дејәрләр, күчәдән кечәндә Чәфәри бармаглә көстәрирдиләр. О исә бүтүн бунлара әһәмијјәт вермәјиб, сон дәрәчә садә бир тәвазәкарлыгла «мән јазычы дејиләм, анчаг бир һәвәскарам»—дејирди.

Евләндијимиздән бир нечә ај сонра Чәфәр хәстәләниб гыса мүддәт хәстәханада јатмалы олду. Ону јолухмаға кедәркән бир дәстә күл апармышдым. Ахы, Чәфәр күлү чох сеvirди. Һәмин

сүллэрэ чаваб олараг, мэнэ ашағыдакы ше'ри
азды:

**ПЭК АЗ СҮРЭН БАҔАРЫМЫН ЧАНЛЫ
ЧИЧЭЛИ, СЕВИМЛИ СОНАМА,
КӨНДЭРДИЈИ ЧИЧЭҚЛЭРЭ ГАРШЫ
ЈАДИКАРЫМ**

Бүлбүлүндөн ажры дүшмүш гызылкул,
Бу һичрана кимсэ дүчар олмасын.
Қаш ки, јаврум, сон күнләрин севинчи,
Бөјлә гыса, бие'тибар олмасын.

Сәнсиз көнлүм фәрјадлардан усанмаз,
Чајлар дурса, көз јашларым дајанмаз.
Дүнја күлшән олса, көнлүм ојанмаз,
Сәнсиз, јаврум, артыг баһар олмасын.

Дүнки күлшән-јарын хэзанчын ојнаг,
Дүнки инсан-јарын бир јығын торпаг.
Кечмиш илк баһардан бу бир гач јарпаг,
Сағын, јаврум, сон јадикар олмасын.

Бәлли шеј ки, һәјат беш гара күндүр,
Мәнсиз күл, ағлама, көнлүм севиндир,
Чисмим торпаг олса, руһум сәниндир,
Севкимизә јохлуг мөзар олмасын.

1924-чү илдә «Коммунист» гәзети редаксиясында чәклимишидир.
Ч. Чабарлы ајагустә солдан икинчидир.

1923-чү илдә Чәфәр «Коммунист» гәзети редак-
сијасында ишләјәркән «Гыз галасы» поемасыны
жазырды. Онын јахын достларындан олан Мирзә
Мәммәдәли Сидги, һачы Ибраһим Гасымов вә
башгалары тез-тез бизим евә јығышыб ордан-
бурдан сөһбәт едирдиләр. Арада Чәфәр онларын
тә'киди илә, јени поемасындан парчалар оху-
јурду.

1924-чү илдә аиләмизә бәдбәхтлик үз верди.
Чәфәрин бөјүк гардашы һүсејнгулу вәфат етди.
Бу өлүм, Чәфәри чох сарсытды. Чүнки о, бөјүк
гардашыны чох истәјирди. Ахы, һүсејнгулу она
тәкчә гардашлыг јох, һәм дә аталыг етмишди.
Мән Чәфәрә чох јалвардым ки, һүсејн гәдешин
мәзар дашы үчүн бир ше'р јаз. Амма Чәфәр разы
олмады, үрәјим кәлмир, әлим вармыр, — деди.
Чох тә'киддән сонра ону разы сала билдим. Чәфәр
һүсејнгулунун хатирәсинә бу ше'ри јазды:

Өлмәк—о, кениш көрпү ки, һәр кәс кечәчәкдир,
Бир бадә ки, ондан бүтүн аләм ичәчәкдир.
Һәр сүслү чичәк—сонда саралмыш, гуру јарпаг
Инсан, нәдир о? Әввәли торпаг, сону торпаг.
Аләм доғачаг, дирчәләчәк, мәһв олачагдыр,
Дүнја бош икән, ахыры һәм бош галачагдыр.

Бир тәк сәни мәһв етмәди бу ганлы тәбиәт,
Һәп јохлуға, һәп һечлијә мәһкум бәшәријәт.

Бу заман Чәфәр «Од кәлини» пјеси үзәриндә
дүшүнүрдү. Анчаг, иши јаман ахсајырды. Евдә
һәр күн јасхана олдуғу үчүн ишләјә билмирди.
Нәһајәт, бир күн досту Сүлејман Мәликовкилин
бағларына кетмәји гәрара алды. Сүлејман Чәфәр-
лә «Коммунист» гәзети редаксијасында тәрчүмәчи
ишләјирди. Чәфәрин бу вәзијәтдә евдә ишләјә
билмәдијини көрүб демишди:

— Чәфәр, гардашым, белә кетсә, сән һеч бир
шеј јаза билмәјәчәксән. Кәлсәнә мәнә гулаг аса-
сан: дур, бу саат јығыш кет бағымыза, һәм орда
ағыллы-башлы динчәләрсән, һәм дә ишләјәрсән.
Хатирчәм ол, бурада сәнин тәрчүмә пајыны да
өзүм едәрәм.

Беләликлә, Чәфәр Сүлејманын сөзүнә гулаг
асыб Пиршағыја кетди. Бир аја јахын бағда гал-
ды. Елә бу вахт аиләмизә икинчи бөјүк итки үз
верди: Чәфәрин анасы һачы Шаһбикә вәфат ет-
ди. Анасыны һәдсиз мәһәббәтлә севән Чәфәр бу
иткини һеч вәчһлә кечирә билмирди. О, евдә
гәрар тутмур, тез-тез пәришан вә пәжмүрдә һалда
гәбиристана јолланыр, саатларла анасынын меза-

ры өнүндө диз чөкүб эйләшир, ушаг кими һөнкүр-һөнкүр ағлајырды.

Гоһум-аграба ағсагалларынын тәкидли өјүд-нәсиһәтләри, тә'сирли тәсәллиләри илә Чәфәр һачандан-һачана, јаваш-јаваш јасдан чыхыб өзүнү ишләмәјә мәчбур етди. «Од кәлини» үзәриндә о гәдәр чох ишләјирди ки, һеч олмајан кими. Һәр күн ишдән кәләр-кәлмәз, тәләсик хәрәјини јејиб бир аз истираһәт едәндән сонра јатагдан галхыб сүбһә кими ишләјирди. Тәкчә Елханын сон монологу үзәриндә ики-үч кечә чалышды. Бу монологу Чәфәр, сәһв етмирәмсә, беш-алты дәфә јазмыш, лакин, үрәјиндән олмадығы үчүн ырымыш, сонра тәзәдән јазмышды. Бә'зән бир шәкли бир нечә вариантда ишләмишдир. «Од кәлини» пјесинә о, бүтүн башга әсәрләринә нисбәтән даһа чох вахт вә зәһмәт сәрф етмишдир. Чәфәрин бу әсәр үзәриндә кәркин ишләдијини ә'јани көрмәк үчүн «Од кәлини»нин индијә кими сахланылмыш бир нечә әлјазмасы нүсхәсини нәзәрдән кечирмәк кифәјәтдир. Мәктубларынын бириндә Чәфәр өзү гејд едир ки, «Од кәлини»ни дөрд дәфә дүзәлгмишәм».

Лакин, бу әсәр һәлә тамашаја гојулмадан,

һәләйсә чидди мүбаһисәләрә сәбәб олду. Тамашадан әввәл пјесин диспуту кечирилди. «Коммунист» гәзети редаксиясы нәздиндәки клубда кечириләчәк бу диспута о гәдәр адам кәлмишди ки, клуб чамааты тутмады вә диспуту драм театрынын биһнасында кечирмәји гәрәра алдылар. Чәфәрлә бәрәбәр мән дә ораја кетдим.

Чыхыш едән театр тәнгидчиләринин, әдәбијатшүнасларын бә'зиләри «Од кәлини»ни тамашаја гојмаға е'тираз едир, һәтта онун зәрәрли олдуғуну сөјләјирдиләр. Нәһајәт, мүәллифә сөз вердиләр. Чәфәр әсәбиләшмәдән деди:

— Мәнчә әсәри мүтләг тамашаја гојмаг лазымдыр. Әсәрин ән көзәл тәнгидчиси халгдыр, тамашачыдыр. Ојнајаг, халгын тамашаны нечә гаршыладығыны көрәк. Сонра јенә данышарыг.

Доғрудан да, Чәфәр дүз дејирмиш. Онун бундан әввәлки пјесләри кими «Од кәлини»ни дә тамашачылар бөјүк мәнәһәбәтлә гаршыладылар. Тамашанын гурулушуну истә'дадлы режиссорумуз А. А. Туганов вермишди. Чәфәр дә онунла бирликдә гурулуш үзәриндә хејли чалышмышды, бә'зән һәтта кечәләр дә театрда галмалы олмушду.

Үмумијјәтлә, Чәфәрин өмрүнүн чоху театрда, сәһнәдә кечмишдир, — десәм, сәһв етмәрәм. Хүсусән, о, 1928-чи илдә Азәрбајчан Дөвләт Бәдаје Драм Театрында әдәби һиссә мүдири вәзифәсинә кечәндән сонра, демәк олар ки, ездә ону көрмүрдүк, һәтта бә'зи вахтлар јемәји дә онун үчүн театра көндәрмәли олурдуг. Бир дәфә Чәфәр евә зәнк етди ки, мәнним үчүн театра хәрәк көндәр. Мән хәрәклә бәрәбәр она белә бир мәктуб көндәрдим: «Чәфәр, елә ки, евә кәлдин, дејирсән; орам ағрыјыр, бурам ағрыјыр. Елә ки, театра кетдин, дирчәлирсән. Истәјирсән, јорған-дөшәјини дә көндәрим театра».

Чәфәр евә көндәрдији габ-гачагла бәрәбәр, чавабында мәнә јазмышды: «Сона, бу нечә вахтда һасијјәтнмә бәләдсән. Мән театрысыз јашаја билмәрәм. О барәдә мәнә сөз демә».

Мә'лум олдуғу кими гадын мөвзусу Чәфәрин јарадычылығында чох кениш јер тутур. О, пјесләриндә дә, һекајәләриндә дә, ше'рләриндә дә азәри гадынынын азадлығына бөјүк фикир верирди. Бу чәһәтдән, «Севил» пјесини, шүбһәсиз, хү-

суси гејд етмәк лазымдыр. Бу пјесни јазылыш тарихчәси дә марағлыдыр.

Чәфәрин белә бир һасијјәти вар иди: бир пјес јазмағы дүшүнәндә әввәл онун гәһрәманларында биринин маһнысыны фикирләширди. Бә'зән буну халг маһныларындан көтүрүр, бә'зән дә өзү јени бир маһны јарадырды. Сөзләрини јазыр, һәтта мусигисини дә өзү бәстәләјирди. Бу маһныны узун заман додагалты охујур, пианода чалырды. Сонра пјесн јазмаға башлајырды. Мәсәлән: «Од кәлини»ндә Солмазын «Мән бир солмаз јарпағам ки», «1905-чи илдә»дә Сонанын «Азад бир гушдум», «Алмаз»да Јахшынын «Кәрәк күнәш дағлары ашыб сөнмәјәјди», «Јашар» да Јагутун «Сәниндәрдиндән» маһнылары белә јаранмышдыр.

«Севили» јазмамышдан бир-ни ки ај габаг Чәфәр белә бир маһны охујурду:

Сәнә нә олуб залым јар?
Гадан-балан алым јар.
Сән ки, белә дејилдин,
Сәни бир өјрәдән вар.

О, ишдән кәләндә, хәрәк јејәндә, јатанда, ишләјәндә һәмишә бу маһныны охујарды. Бир дәфә она дедим: Бир маһныны охујарлар бир дәфә, ики дәфә, үч дәфә; јохса сәһәр-ахшам, ахшам-

сәһәр диллиндән дүшмүр, бу нәдир? Чәфәр деди: Сонасы, сән билмирсән, бир әсәр јазачағам ки, онун маһныларыны бүтүн халг охусун. Онда биләрсән ки, бу маһны нә демәкдир... Амма нәдән, нә мөвзуда әсәр јазачағыны билдирмәди.

1927-чи илин јай фәсли иди. Мә'лумдур ки, истиләр дүшәндә Бақыдакыларын чоху Абшерон бағларына көчүр. Дағлы мәнәлләсиндә јаша-јанлар исә Хызыја јахуд Гылызы бағларына истираһәтә кедәрдиләр. Алтыағача, Јарымча јайлағына көчәнләр дә чох оларды. Чүнки, бу јерләр чох сәрин, сәфалы, аб-һавалыдыр.

Бизим бу јай һарада истираһәт едәчәјимиздән сөһбәт дүшәндә Чәфәр деди:

— Ата-баба јурдумуза кетсәк нечә олар?

Һәмин јайы Хызыја кетмәји гәт етдик. Бир нечә күндән сонра тәдарүкүмүзү көрүб јола дүш-дүк. Мән, Чәфәрин гардашы гызы Мәләклә Хызыја кетдим. Үчјашлы оғлум Ајдыны да өзүмлә јайлаға апардым.

Хызыда бир нечә күн галандан сонра гоһум-ларымыз бизи Јарымча кәндинә гонаг чағырдылар. Биз Јарымчаја кедән күнүн ахшамы Чәфәр дә анамла бирликдә ораја кәлди. Бир-ики күн

Јарымчада галдыгдан сонра бизи Алтыағач кәндинә гонаг чағырдылар. Алтыағач Чәфәрин чох хошуна кәлдијиндән, деди ки, бир ев тутуб елә бурада галаг. Мәнзәрәли бир јердә ев кирајәлә-дик.

Бир-ики күн истираһәт едәндән сонра Чәфәр ишләмәјә башлады. О, һәр күн сәһәр саат 6-да галхыб биз јухудан дурана гәдәр јазырды. Сәһәр һаһарындан сонра биз ев ишләри илә мәшғүл олурдуг, бә'зән дә кәндә кәзмәјә чыхырдыг. Чәфәр мәнә вә Мәләкә тапшырмышды ки, мәбадә мәним јазыларымы охујасыныз. Лакин, буна бахмаја-раг, биз марагымызы боға билмирдик. Чәфәр ев-дән чыхан кими мән Мәләклә бир-биримиз үчүн пусгуда дурараг, нөвбә илә јени әсәрин әл-јазмасыны охујурдуг. Ахырда о, бизим бу кизли «гәсдимизи» баша дүшдү. Белә ки, бир күн биз пјеси охујанда, о, һәр икнимизи, нечә дејәрләр, «чинајәт башында» јахалады:

— Балам, мән сизә демәмишдим ки, дәфтәри-ми охумајын?

Биз нә чаваб верәчәјимизи билмәјәрәк, мүгәс-сир адамлар кими башымызы ашағы дикдик. Чә-фәр нә исә фикирләшиб, бир гәдәр сонра деди:

— Даһа бу дэфә сизи багышлајырам. Анчаг, дејин көрүм нечәдир? Әсәр хошунуза кәлирми? Јадынызда бир шеј галыр, јохса елә охујуб гуртаран кими јаддан чыхыр?

— Гијамәт әсәрдир, ај Чәфәр әми, лап әнтигә јазмысан. Даһа бундан олмаз,—дејә Мәләк чаваб верди.

— Ај Чәфәр, өзүн дә билирсән ки, сәп јахшы јазырсан да, — дејә мән дә әләвә етдим.

О, күлүмсәјәрәк деди:

— Даһа дуруб үзүмә демәјәчәксиниз ки, харабдыр, биринизин әмисижәм, биринизин дә әри...

Чәфәр бизи тез-тез Алтыағач мешәләринә кәз-мәјә апарарды. Мешәдә «Севил»дәки маһныларын һаваларыны тарда Мәләјә чалдырар, өзү дә охујарды.

Чәфәр инадла ишләмәкдә олдуғу «Севил»и гуртармаг үзрә иди. Бир күн мәнә деди:

— Сонасы, билирсән нә вар? Кәлин сизинлә бир әһднамә бағлајаг. Бу күн сәһәрдән-ахшама кими нә евә кирин, нә дә мәни чағырын. Неч кими дә отағымә бурахмајын!

Биз сөз вердик. Чох тәәссүф ки, баш вермиш бир һадисә бу әһдимизи позду.

О күн ахшам саат 5-ә кими нә евә кирдик, нә дә гапыны дөјдүк. Саат 6-ја јахын мән һәјәт-дә отурмушдум. Ајдын күчәдә ушагларла ојнајырды. Бир дә көрдүм ки, бир нәфәр кәлир, өзү дә таныш адама охшајыр. Үрәјим курп еләди, фикирләшдим: әкәр бизә кәлсә нә едәчәјәм? Мән бу фикирдә икән, јахын гоһум вә достларымыздан Шәмсәддин габағымда дајанды. Лап мәәт-тәл галмышдым. О, Бақыдан кәлмишди. Нечә едим? Ахы, Чәфәр тапшырыб ки, бу күн неч кими евә бурахмајын. Өзүмү елә итирмишдим ки, Шәмсәддиндән неч ағыллы-башлы һал-әһвал да тута билмәдим. Чарәм кәсилди, бир гәдәр үрәк-ләнәрәк, ајаға дуруб дедим:

— Шәмсәддин, кедәк евә!

Пилләканлары чыха-чыха ајагларым далым-ча кәлмирди. Нәһәјәт, үрәјим дөјүнә-дөјүнә гапыны дөјдүм. Чаваб кәлмәди. Икинчи дэфә дөјдүм. Чәфәр ичәридән гышгырды:

— Кимдир?

— Шәмсәддин кәлиб, гапыны ач!

Елә бу кәлмәләри дејиб, гачдым. Даһа бундан сонра Чәфәрин Шәмсәддинлә нечә көрүшдүјүнү вә гонағы нечә јола салдығыны билмәдим. Шәм-

сәддин, тә'чили иши олдуғу үчүн, тәләсик көрүшүб башга кәндләрә кетмишди. Чәфәр ејвана чыхыб деди:

— Үч дәгигә кечикә билмәздиң? Фикрими дагытдын! Әсәри гуртармаға аз галмышды. Инди мән үч дәгигәлик ишин үстүндә бир нечә күн отурмалыјам.

Сонрадан «Севил» тамашаја гојуланда о, һәмишә дејәрди ки, Сонасы, өз арамыздыр, «Севил»-ин ахырыны Шәмсәддин корлады.

Алтыағачдан гајыдандан сонра Чәфәр әсәри драм театрына верди. «Севил» пјеси тамашаја гојуланда чадра әлејһинә бөјүк кампанија апарылырды. Чәфәр мәнә дејирди ки, чадраны атмағлазымдыр. Мән исә дејирдим ки, јох, атмарам, мәһәлләдә һәрә бир сөз дејәр.

— Әввәл-ахыр чадраны атачагсан. Анчаг сонрадан атынча, мәһәлләмиздә һамыдан әввәл атсан јахшыдыр, — дејә һәр күн мәнимлә бу һагда мүбаһисә едәрди.

Бизә гәзет кәтирән почталјон бир күн мәнә деди:

Чәфәр Чаббарлы Нева саһилиндә

(Республиканын халг рәссамлары Т. Салаһов вә Т. Нәриманбәјовун чәкдикләри рәсмдән репродуксија.)

— Сона бачы, сәһһи шәклин гәзетдә чыхыб.

Мән бәрк тәәччүбләндин:

— Ола билмәз!

— Ај Сона бачы, мәкәр мән сәһи танымырам, нә дүшүб мәнә ки, јалан данышым? — дејә почталјон чаваб верди.

Гырагда дуран Чәфәр сәһбәтимизә гарышыб деди:

— Балам, киши дүз дејир дә. Чадраны атмысан, бу һагда гәзетдә дә јазын кедиб. Һәлә өзүндән башга, гоншу арвадлары да чадраларыны атмаға чағырмысан. Даһа киши илә һөчәт нијә едирсән?

Әлләрим әсә-әсә гәзети ачдым. Көрдүм... почталјон дүз дејирмиш.

Киши кедәндән сонра Чәфәрлә даваја башладым ки, нә үчүн мәним шәклими гәзетә вериб, адымдан да мәгалә јазыб. Ахы, мән нә вахт чадрамы атмышам? Һәтта ағладым да.

Чәфәр мәһи сакитләшдириб деди:

— Сонасы, чадраны атмырсан-атма, даһа агламаг нәјә лазым? Анчаг сәһнин үчүн јахшы дејил, халг дејәр ки, өзү мәгалә јазыб, һај-күј галдырыб

ки, чадрамы атырам; амма јенә дә чадрада кәзир. Бир дә, мәним өзүм үчүн дә јахшы дејил. Ахы баша дүш ки, јахшы олмаз, мән чадра әлејһинә әсәр јазым, сән чадра өртәсән? Јарамаз, ахы!..

Беләликлә, мән вә Чәфәрин гардашы гызлары Мәләк вә Төрә Дағлы мәһәлләсиндә биринчи олараг чадраны атмалы олдуг.

«Севил» пјесини тамашаја гојмаг үчүн театрда бәрк мәшгләр кедирди. Әсәрин гурулушуну режиссор Туганова тапшырмышдылар. Чәфәр дә онулла бирликдә чалышырды.

Индики кими јадымдадыр: Чәфәр үчүн театра хөрәк апармышдым. Дедиләр ки, сәһнәдә мәшг едир. Мән дә салона кечиб мәшгә тамаша етмәјә башладым.

Икинчи пәрдәһин мәшги кедирди. Балаш ролуну Рза Тәһмасиб, Севил ролуну Мәрзијә ханым, Дилбәр ролуну Гәмәр Топурија ојнајырды. Дөнә-дөнә мәшг етмәләринә бахмајараг, Балашла Дилбәрин һәрәкәтләри Чәфәрин хошуна кәлмирди, хүсусән, онларын илк өпүшмә јери ки, Севил әһиндә су стеканы олараг сәһнәјә кириб бу мәнзәрәһи көрүр. Нәдәнсә Тәһмасиб—Балаш илә

Гәмәр—Дилбәр мәшг заманы сәһнәдә сојуг өпүшүрдүләр. Бирдән, Чәфәр сәһнәјә атылыб онларын арасына кирди вә јавашдан нә исә дејиб, сонра сәсини учалтды:

— Бах белә! — Вә Гәмәр ханымы мөһкәм гучаглајыб додагларындан өпдү:—Һә, тәкрар един!..

Мәшг битдикдән сонра Чәфәрә дедиләр ки, Со-на сәнин үчүн хәрәк кәтириб, өзү дә салондадыр. О, тез јаныма кәлиб сорушду:

— Сонасы? Чохдан бурадасан?

— Елә сән Гәмәр ханымы өпәндә салона кир-дим.

О, башыны булајыб тез-тез данышмаға баш-лады:

— Һә, бу олмады. Өзүн көрүрсән ки, ишдәјәм вә бу да мәним вәзифәмдир.

— Пис вәзифә дејил, — дедим. — Кедәк, хәрә-јини је, күфтәбозбаш кәтирмишәм сәнинчүн.

— Ај сағ ол, Сонасы, лап ачын-дан өлүрәм.

О, өз иш отағына галхды, Туганову да чағы-рыб бирликдә хәрәк једиләр.

Тезликлә тамашанын премјерасы олду вә «Се-вил» тамашачылар тәрәфиндән бөјүк севинчлә

гаршыланды. Театра чадралы кәлән чохла га-дын тамашадан сонра евә чадрасыз кетди.

Буна бахмајараг, әсәр һаггында бөјүк мүба-нисәләр галхды. Бә'зиләри Севили әхлагсыз ад-ландырыб пјесин сәһнәдән чыхарылмасыны тәләб едирдиләр. Бақыда чыхан бүтүн гәзетләр далба-дал «Севил» барәдә бөјүк мәгаләләр верирдиләр. Бир дәфә сорушдум:

— Ај Чәфәр, нә олуб ки, бүтүн гәзетләр «Се-вил»дән јазыр, бөјүк мүбаһисәләр кедир?

О деди:

— Сонасы, демәк, әсәрдә бир шеј вар ки, мү-баһисә кедир. Бир шеј олмаса, мүбаһисә кетмәз. Демәк, мәсәлә чиддидир.

Нәһајәт, бүтүн бу мүбаһисәләри Чәфәр бир чүмлә илә һәлл етди. Пјесин ахырынчы пәрдә-синдә Севил Балашы ачыгландырмаг үчүн куја, Москвада охујаркән јад кишиләрлә көрүшдүјүнү сөјләјир. Бә'зи тәнгидчиләр дејирдиләр ки, бу сөзләр Севили тамашачыларын гаршысында ал-чалдыр, буну Севили јаландан демәсини бил-дирмәк лазымдыр. Чәфәр исә өзүнә мәхсус инад-карлыгла буна разылыг вермир, әсәрмин бир кәлмәсини дә дәјишмәрәм, — дејирди. Нәһајәт,

Чох тәкидләрден сонра, о, көнүлсүз оларак, ахырынчы пәрдәдә Күлүшүн диологуна: «Севил, нијә өзүнә бөһтан атырсан?» чүмләсини әлавә етди.

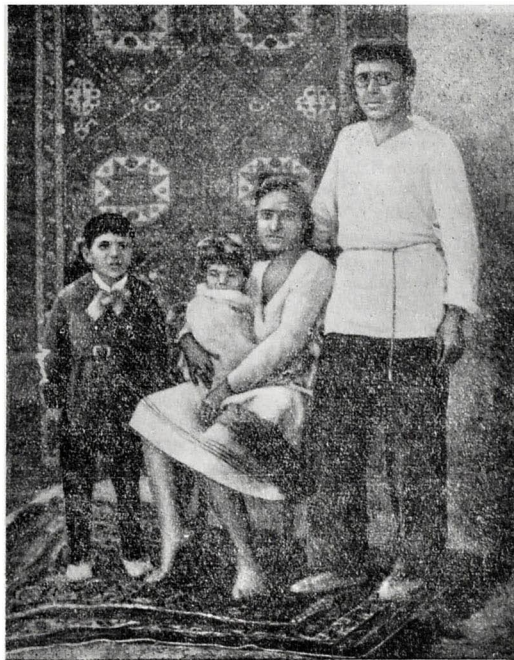
Јүзләрлә гадынлар сәһнәдә «Севил»ә бахандан сонра чадраларыны атыб фабрикләрә, заводлара ахышдылар. Чәфәр тамаша кедән заман һәмишә салону кәзир, мүхтәлиф јерләрдә отурур, әсәрин тамашачылара нечә тәсир етдијини, әсәр һаггында тамашачыларын рәјини өјрәнирди. Бу, үмумијјәтлә, онун адәти иди.

III

1927-чи илин әввәлләриндә бирдән Чәфәрин сәһһәти позулду, үрәји санчмаға башлады. Бирликдә һәкимә кетдик. Һәким она диггәтлә бахандан сонра дәрман јазыб деди:

— Гардаш, сәнә папирос чәкмәк, ички ичмәк јарамаз. Үрәјини чох јормусан.

Папиросу тәркитмәк Чәфәр үчүн чох чәтин иди. Буна бахмајараг о, чибиндән ичи долу папирос гу-

Чәфәр, Сона ханым, Ајдын вә Күларә Чаббарлылар.

тусуну чыхарыб күчәјә туллады: «Даһа сәни чәк-мәјәчәјәм!» — деди.

Ичкини дә атды. 1930-чу илә кими нә ички ичди, нә папирос чәкди. Һәммин вахта о, тәзә әсәр јазмајыб, бир нечә пјеси азәри дилинә тәрчүмә етди. Нәһәјәт бир күн деди:

— Ај Сонасы, һә истәјирәм әјләшиб ишләјим, фикрими бир јерә чәм еләјә билмирәм. Дејәсэн, јенә папирос чәкмәли олачағам.

Мән гәти е'тираз етдим. Папиросун һавасыны јадындан чыхармағ үчүн онун чибини ләбләби, кишмиш, күнәбахан тохуму илә долдурурдум. Бир дәфә о, бунлары чибиндән чыхарыб столун үстүнә атды:

— Мәни лап зара кәтирдиз, — деди. — Бунлар ушаг-мушаг ишидир. Сиз оласыз аллаһ, гојун ишләјәк.

Беләликлә, 1930-чу илин әввәлләриндә јенидән папирос чәкмәјә башлады. Амма бу дәфә папирос чәкмәјини мәнән кизләдирди. Бир дәфә онун чиб-ләриндә түтүн гырынтысы көрүб дејинмәјә башладым:

— Чәфәр, бу түтүн гырынтылары һарадандыр? Јохса, јенә папирос чәкирсән?

О күлдү:

— Ај Сонасы, сән мәним чаным, үстүнү вурма, бир әсәр јазмаға башламышам. Папирос чәкмәсәм, ишләрим дүз кетмәјәчәк. Гој ону јазыб гуртарым, сонра јенә тәркидәрәм.

1930-чу илин јајында Чәфәр бизи Шурабад (Гылызы) бағларына апарды. Бурада о, һәлә 1929-чу илдән јазмағ һәвәсинә дүшдүјү «Алмаз» пјесини ишләмәјә башлады. Әсәрдәки һадисәләрин вә адамларын чохусу Шурабад кәнди илә әлағәдардыр. Һәтта һачы Әһмәд сурәтинин прототипи инди дә көзүмүн габағындадыр. Фатманисәнин прототипи исә һәммин кәндин «мамасы» сајылырды, әри илә һеч јола кетмәзди, күндә кишини дејүб евдән говарды.

Бир дәфә әнчир ағачынын алтында әјләшиб чај ичирдик. Чәфәр дә бизимлә иди. Бирдән Тәрә кәлиб чыхды. Онларын бағы бизимлә гоншу иди. Тәрә бизи көрән кими, күлә-күлә сөзә башлады:

— Әјләшмисиз бурда, дүнјадан хәбәриниз јохдур. Шәрәфнисә арвад бир һогга чыхарыб ки, кәл көрәсән!

— Нә олуб? — дејә мән тәәччүблә сорушдум. Тәрә күлә-күлә сөһбәтнини давам етдирди:

— Гоншумузун хамилә арвады доҗа билмирди. Шәрәфнисәни чағырдылар. О, заһыја: «Күч вур, көпәк гызы, күч вур» — дежиб бир һај-күј салды, бир һај-күј салды ки, ушаг онун чығыр-бағырындан горхуб дүнјаја кәлди.

Төрәни диггәтлә динләјән Чәфәр деди:

— Төрә, бачымсан, о јана кедәндә Шәрәфнисәни бура чағыр, онунла ишим вар.

Бир дә көрдүк ки, дамағында гәлјан, буду һа, Шәрәфнисә арвад кәлир. Чәфәр әјләшиб онунла хејли сөһбәт еләди. Мамача кедәндән сонра Чәфәр деди:

— Залым гызы, нә вахтында кәлиб чыхды! Мән онунчүн көјдә кәзирдим, јердә әлимә дүшдү.

Мән марагла сорушдум:

— Мамача сәнин нәјинә лазымдыр?

Чәфәр күлдү:

— Сонра биләрсән, Сонасы.

1930-чу илдә «Алмаз» мүвәффәгијјәтлә тамашаја гојулду. Шурабаддакы бир сыра типләри, о чүмләдән Шәрәфнисәни дә сәһнәдә көрдүм. Инди билдим ки, мамача Чәфәрин нәјинә лазым имиш.

«Алмаз» тамашасынын гурулушу режиссор Тугановла бирликдә Чәфәрә тапшырылмышды, О,

Ч. Чаббарлы, И. Гудајәтзадә вә А. А. Туганов.

өзү роллары бөлмүш, артистлөрлө дө өзү ишлө-
жирди. Нэтта сурөтлөрүн палтарларыны да Чөфөр
өзү сечирди. Јахшы кечө ушағы әмиздирмәјә кә-
лөндө кејдији туман анам Зејнәбиндир. Чөфөр
мәнә деди ки, бу туман Јахшынын әсил малыдыр;
анан билмәсин, гој ону апарым кејдирим сәһнәдә
Јахшыја. Мән разылыг вердим. Анам өләнәдәк
һәмин туманын һарада итдијини билмәди.

Афтилин чухасы илә олан әһвалат да мараглы-
дыр. Мәһәлләмиздә Бајрам адлы јохсул бир гоча
вар иди. Көһнә чухасы јамаг-јамаг иди. Бир күн
Чөфөр мәнә деди:

— Сонасы, көзүм дүшүб Бајрам әминин чуха-
сына. Көр ону мәним үчүн ала биләрсәнми?

Тәәччүблә сорушдум:

— Чуханы нә едирсән?

— Афтил үчүн истәјирәм. Билирсәнми, театрда,
әлбәттә, онун үчүн чуха тикәрләр, јамаг да вурар-
лар. Амма, тәзә чухаја јамаг јарашмаз ахы. Бај-
рам әминин чухасы исә лап Афтилин малыдыр.
Бир бах, көр, онунла сөвдалаша биләрсәнми.

Бајрам әмијә мүрачиәт етмәјә мәчбур олдум.
Киши јазыг-јазыг үзүмә бахыб инчик сәслә деди:

— Гызым, мәни әлә салырсан?

Тез чаваб вердим:

— Јох, Бајрам әми, валлаһ-биллаһ дүз сөзүм-
дүр. Чөфөр деди ки, Бајрам әми үчүн тәзә чуха
ал, гој о көһнәсини версин, апарым театра. Будур,
бу да пулу.

Әлимдә тутдуғум пуллары кишијә вердим. О
да көһнә чухасыны чыхарыб мәнә верди. Һәмин
чуха инди дә театрдадыр, Афтил кејинир.

Чөфөр «1905-чи илдә» әсәрини «Алмаз»дан
сонра, 1931-чи илдә јазмышдыр. О, һәмишәки ки-
ми, бу пјеси дә јазмаздан әввәл бу һагда чохла
әдәбијат охујур, 1905-чи ил һадисәләринин ишти-
ракчысы олан гоча кишиләрлө сөһбәт едирди.
Адыны унутдуғум бир ингилабчы фәһләнин өлдү-
рүлмәсини көрән адамлардан әтрафлы мә'лумат
алмышды. Онлар Чөфөрә һәмин ингилабчынын
нечә, һарада, нә вахт өлдүрүлдүјүнү сөјләмиш-
диләр.

О, топладығы зәнкин мә'лумат әсасында пјес-
син планыны тәртиб етмишди, 5—6 сәһифәлик

бир дэфтэр вэрэгиндэ иди. Мэн һәмнин планы өзүм билмэдэн Чэфэрин бэ'зи кағызлары арасында һараја исә гојмушдум. Чэфэр бир күн мәнә деди ки, ај Сонасы, мәним бир планым вар иди, өзү дә эрәб алифбасы илә јазылмышды, ахтарырам, тапа билмирәм. Орада, фәһләләрин данышыглары вә мәним бэ'зи гејдләрим јазылмышды. Бәлкә сәнә раст кәлиб? Үч күндән сонра һәмнин планы тапыб она вердим.

Чэфэр дејирди ки, «1905-чи илдә» чох чәтин мөвзудур. Ермәни-мүсәлман гардаш гырғынынын сәбәбләрини чамаата баша салмаг үчүн чох бөјүк зәһмәт лазымдыр. һәмнин әсәр үзәриндә бир илдән артыг ишләјәрәк, театра тәгдим етди.

Пјес театр коллективи тәрәфиндән охунуб мүзакирә олунду. Лакин, бу да һәлә тамашаја гојулмаздан әввәл бөјүк мүбаһисәләрә сәбәб олду. Бир чохлары пјесин сијаси хәттинин дүзкүн олмадығыны вә әсәрин мүвәффәгијјәт газанмајачағыны иддиә едирдиләр. Лакин әсәр тамашаја гојуландан сонра, Азәрбајчан К(б)П МК-нын биринчи катиби Полонски шәхсән Чэфәри јанына чағырараг, әсәрин чох јахшы вә дүзкүн јазылдығыны демнш вә пјесин башга театрларда да, хүсү-

сән ермәни театрында да тамашаја гојулмасыны лазым билмишди.

Тамашанын гурулушу о заман Москвадан Бақыја дэ'вәт олунмуш Лүтсе фамилијалы бир режиссора тапшырылмышды. Чэфэр дә онунла бирликдә чалышырды.

Узун мәшгләрдән сонра «1905-чи илдә» пјесин илк тамашасы олду. Театр ағзына кими долмушду. Салонда рус вә ермәни тамашачылар да вар иди. Мәркәзи Комитәнин, Халг Комиссарлары Шурасынын чохлу нүмајәндәләри театра дэ'вәт олунмушдулар. Илк тамаша мүвәффәгијјәтлә кечди. һәр пәрдәнин сонунда салону алгыш сәсләри бүрүјүр, артистләри, мүәллифи сәһнәја чағырырдылар.

Лакин, әсәр һаггында јенә дә бөјүк мүбаһисәләр давам едирди. О заман Чэфәри истәмәјәнләр онун «1905-чи илдә» әсәри илә габаға јох, керијә кетдијини иддиә едирдиләр. һәтта о вахт гәзетләрдә «1905-чи илдә» пјесин һаггында верилмиш бир ресензијанын сәрлөвһәси «Бир аддым ирәли, ики аддым кери» гојулмушду. Тәнгидчи бу мәгаләсиндә әсәрә тамамилә јанлыш гијмәт верирди. О заман гәзетләрин чохунда мүхтәлиф фикирләр

жүрүдүрдүлөр. Бүтүн бунлары нэзэрэ алараг, эсэр һаггында кениш диспут кечирилмәси гэрара алынды.

Диспут Азәрбајчан Дөвләт Драм Театрынын үчүнчү мәртәбәсиндәки мәшг салонунда олду. Артистләр, режиссорлар, тәнгидчиләр, јазычылар, фәһләләр, зијалылар дә'вәт олунмушдулар. Мән дә Чәфәрлә кетмишдим. Мә'рузәчи пјесин јахшы јазылмадығыны вә сијаси хәттинин дүзкүн олмадығыны иддиә едирди. Онун чыхышындан сонра бөјүк мүбаһисәләр башланды. Һәрә бир чүр фикир жүрүдүрдү. Бә'зиләри мүәллифи тә'рифләјир, бә'зиләри исә тәнгид едирди. Мә'дән вә заводлардан кәлмиш фәһләләрә, 1905-чи ил һадисәләриндә иштирак етмиш адамларә да сөз вердиләр. Онлар да эсәр һаггында әсасән мүсбәт фикир сөјләјиб, Чәфәри мүдафиә етдиләр; ејни заманда пјесин бә'зи нөгсанларыны да кәстәрдиләр. Онлар, әсасән, фәһлә һәрәкатынын кениш ишыгландырылмадығыны гејд едирдиләр. Бүтүн чыхышларын, демәк олар ки, әксәријјәти бир-биринин зиддинә иди.

Диспутун сонунда мүәллифә сөз вердиләр. Чәфәрнин чыхышы индики кими јадымдадыр. О, деди;

«1905-чи илдә» пјеси һаггында жүрүдүлән фикирләрин бә'зиси илә разылашырам, бә'зиси илә јох. Һәр һалда бунлары нэзэрә алачағам. Лакин, бир шеји унутмаг лазым дејил ки, 1905-чи илдә баш вермиш һадисәләрин һамысыны 5 пәрдәли бир пјесә сығышдырмаг гејри-мүмкүндүр. Мән бачардыгча һадисәләрин, хүсусән Бақыда кедән һадисәләрин әсасән милли мәсәлә илә әлагәдар оланларыны јазмаға чалышмышам. Галды фәһлә һәрәкатынын зәиф кәстәрилмәсинә, бу, тамамилә доғрудур. Мән тамашачыларын габагында сөз верирәм ки, фәһләләрин ингилаби һәрәкатындан бәһс едән бөјүк бир эсәр јазачағам.

Онун бу сөзләри алгышларла гаршыланды.

Беләликлә, «1905-чи илдә» пјеси тамашаја гојуландан сонра онун үзәриндә јенидән режиссор иши башланды. Јенә Чәфәр өзү Лүтсә илә бирликдә ишләјирди. О, јәјда баға көндәрдији мәктүбларын бириндә јазырды: «Өз ишләрим о гәдәр јахшы дејил. Лүтсә пјеси јахшы баша дүшмүр. Бир аз үзүмү о јана чевирирәм, бир дә көрүрәм ки, вуруб аләми гарышдырыб бир-биринә, дөндәриб шулуғ-базара. Инди кәл чалыш, дүзәлт. Лап әлдән дүшмүшәм. Чох горхурам ки, пјес ади тәр-

чүмә эсэрләринин биринин көкүнә дүшсүн. Һәр һалда нә олурса-олсун, бүтүн гүввәси илә кедә билмәјәчәкдир, бир гәдәр эәифләјәчәкдир. Мән, тәбиин, әлдән кәлән гәдәр о нөгсанлары јумшалтмаға чалышачағам. Инди билмирәм нә олачагдыр. Бир дәгигә евдә раһат дура билмирәм, әлүстү бир парча чөрәк јејиб гачырам. Көрәк, бәлкә бир тәһәр етдик. Баға да она көрә кәлә билмирәм. Мүдиријәт өзү дә бир аз пјесин корланмасындан горхур. Она көрә дә кетмәјин адыны чәкмәк олмур».

Сонрадан «1905-чи илдә» пјеси јени гурулушда икинчи дәфә тамашаја гојулдуғу заман, гурулушчу режиссорлуғу Чәфәрин өзүнә тапшырмышдылар. Чәфәр бир мәктубунда бу һагда јазырды: «Азәрбајчан театрында «1905-чи илдә» пјесини јени гурулушда вермәлијәм. Рус театрында да «1905-чи илдә» кедир. Мајоров дејир ки, кәрәк мүтләг икимиз ишләјәк, тәк гоја билмәрәм. Операдан да дејирләр ки, кәрәк «Сәфанын» гурулушуну сән верәсән. Бизим театрда да «Отелло»ну тәзәләмәк мәним бојнумда галмышдыр. Намысы да бир вахтда. Хүләсә, аләм гарышыб бир-биринә. Һә, «Од кәлини»ни дә кәрәк Мајоровла мән ишләјәм, Будур, мәним тәхмини ишләрим».

Чәфәр «Дөнүш»ү 1932-чи илдә Фатмајы бағларында Әзизбәјов адына Азәрбајчан Дөвләт Драм Театрынын Совет һакимијјәти илләриндә јенидән ачылмасынын 10 иллији мүнәсибәтилә јазмышдыр. Биз баға көчәндә һәмин јубилејә бөјүк һазырлыг кедирди. Чәфәр шәһәрдән баға көндәрдји бир мәктубда мәнә јазырды:

«Сонасы, бу саат һеч бир гурушум да јохдур, лат-лүт, зәввар имам Рза. Чох күман, сабаһ пул аларам, демәк олар ки, шүбһә етмирәм, анчаг трамвај алтында-задда галмасам. Бунлар бирчә күнүн мәсәләсидир. Јазы ишләрим јаман дејил, је-ријир. Ишләрим мәнә «ход» кими көрүнүр. Анчаг чәтини бир-ики күндүр, ондан сонра, дејәсән, ни-зама дүшәчәкдир. 3—4 күндән сонра балача бир пјес јазмаға башлајачағам. Бурада гуртармасам, кәтириб бағда јазарам. Мәзмунуну сән билирсән, истәјирсән јадына салым:

Һичринлә зарәм;
Биихтијарәм.
Дәрдиндән еј күл,
Мән бигәрарәм,

Мән бир баға кирмишәм.
Көзэл бир күл көрмүшәм,
Она көнүл вермишәм,
Биихтижарәм».

Бир нечә күндән сонра баға кэлди. Анчаг иштираһәт үчүн јох, ишләмәк үчүн. Баға кәлән кими мәнә деди:

— Театрын јубилеји мүнәсибәтилә артистләрин һәјатындан бир әсәр јазырам. Мәним үчүн бурада шәраит јарат ки, ишләјә билим.

Бағда бир отағымыз вар иди. Она көрә дә биз күнүмүзү әсәсән көлкәликләрдә кечирир, отағы Чәфәрин ихтијарына верирдик. Бир күн сәһәр о, ган-тәр ичиндә отагдан чыхды. Бәрк һәјәчанлы иди. Сәбәбини сорушдум, деди:

— «Дөнүш»үн бир јерини — Күләрин сәһнәјә кәлдији јери, — нә гәдәр дүзәлдирәм, олмур, «Ог-тај»дакына охшајыр.

О күн сәһәрдән ахшама кими әлини ағдан-га-раја вурмајыб, һеј фикирләшди. Бир-ики күндән сонра мән ондан сорушдум ки, нә олду. Күләрин сәһнәјә кәлмәси јерини дүзәлдә билдинми, даһа Огтаја охшамыр ки? О, сакит деди:

— Әлбәттә, дүзәлтдим, даһа һеч бәнзәмир.

«Дөнүш»ү јазаркән баш верән бир һадисә дә марағлыдыр... Чәфәр һәмишә ишләјәндә чохлу чај ичәрди. Бу онун үрәјинә зәрәр иди. Бир дәфә она дедим ки, ај Чәфәр, чајы аз ич, бағ јеридир, гәндимиз аздыр. Бир аз сонра мән онун үчүн икинчи стаканы кәтирәндә, мәнә бир кағыз узатды. Кағызда белә јазылмышды.

«Ај Сонасы, чај кәтир мәнимчүн,
Гәләндәрәм, пај кәтир мәнимчүн,
Бағ јеридир, гәнди чох ишләтмәрәм,
Истәјирсән сај, кәтир мәнимчүн».

Бағда «Дөнүш»ү јазыб гуртарды вә Бақыја апарды. Орадән көндәрдији башга бир мәктубда јазырды:

«Пјеси артистләрә охудум. Бәјәндиләр. Инди о јаныны-бу јаныны дүзәлтмәклә мәшғулам. Бир дә «1905-чи ил»и мәшг еләјирик. Мәндән ни-каран галма, бурада бир чүр доланырам. Үрәјим ағрыјырды. Сојуг дәјмишди, сонра да исти иди. Инди бабатдыр, јә'ни јахшыдыр. Сабаһ бизим выходнојдур, чох чалышдым, бу күн кәлим, мүмкүн олмады, пјес кечикәр. Ајағымы бир аддым

бир јана атмаға гојмурлар. Куман ки, кәлән выходној кәләрәм. Ушаглары јеримә өп. Баги салам».

«Дөнүш»дә Чәфәр театрын, демәк олар ки, бүтүн ишчиләринин һәрәкәтләриндән, давранышыннан истифадә етмишди. О өзү дејирди ки, мән бу әсәрдә драм театрынын гапычысындан тутмуш—директоруна кими һамыны тәсвир етмишәм, һамынын хасијјәтини, һәрәкәтләрини, данышығыны нәзәрә алмышам.

Тәсадүфи дејилди ки, пјес тамашаја гојуландан сонра артистләр арасында деди-году башланмышды. Бәзиләри наразылыг едирдиләр. Һәтта бир дәфә театрын гочаман артистләриндән Бағыр Чаббарзадә мағазадә мәнә раст кәлиб деди:

— Сона бачы, Чәфәр гәдеш мәни тәзә театрына нијә салыб?

— Сәни, һансы театра? — дејә ондан сорушдум.

— Бәс билмирсән? О «Дөнүш»дәки Хосмәммәд мәнәм дә. Сона бачы, сән ушагларынын чаны, Чәфәр дејнән, о ролу пјесдән чыхарсын.

Мән Бағырын шикајәтини Чәфәрә јетирдим. О чаваб верди ки, Бағыр нијә инчијир? Орада бир

ө јох, бүтүн артистләр, режиссорлар, Ғәзи јазычылар да вар. Һәтта мән өзүм дә варам. Бурада инчимәли бир шеј јохдур ки! Нә вар, ону јазмышам. Еләмәсинләр, јазмајым.

«Дөнүш» 1932-чи илдә тамашаја гојулду вә тамашачылар тәрәфиндән јахшы гаршыланды.

«Дөнүш»дән сонра Чәфәр «Јашар»ы јазды. Даһа доғрусу, бу пјес онун сон драм әсәридир. Чәфәр бу пјес үзәриндә чох инадла ишләјирди. О, «Јашар»ы бир һәфтәјә јазмышдыр. Сәһәр тездән—кечә јарыјадәк отаға чәкилиб чөлә чыхмырды. Чәј-чөрәјини дә ишләјә-ишләјә јејиб-ичирди.

Бир дәфә о ишләркән мән нә үчүнсә отағына кирдим. Чәфәр отагда кәзишиб, әлләри алында нә исә фикирләшир, бә'зән ајры-ајры чүмләләри бәркдән тәкрат едирди. Мәни көрүб инчиди; деди ки, нијә отаға кәлдин, фикрим дағытдын, даһа ишләјә билмәрәм... Һәгигәтән, о күн Чәфәр јазмады. Бир аз бизимлә сөһбәт етдикдән сонра, галхыб ишә кетди. Евә кәләндән сонра јенидән јазмаға башлады.

«Јашар» пјеси јазылыб гуртармышды. О, күн-

ләрдә Чәфәрин яхын досту, бәстәкар Асәф Зејналлы вәфат етмишди. Ону дәфн етдикдән сонра Чәфәр баш мәтбуат мүвәккиллијиндә ишләјән бир жолдашы илә евә кәлди. Чөрәк јејәндән сонра икиликдә пјесин бә'зи јерләрини охудулар. Дуруб ишә кедәндә әсәри дә портфелә гојуб өзләри илә апардылар.

Чәфәр кечә евә кәләндә көрдүм ки, шалварынын дизләри кедиб, әли-голу сижрилиб. Сәбәбини сорушдугда белә чаваб верди:

— Сорушма, Сонасы... Евдән чыхыб һәр ики-миз трамваја миндик. Трамвајдан дүшүб бир гәдәр кетмишдик ки, көрдүк, портфел јохдур. Сән демә, јолдашым елә билиб портфели мән көтүр-мүшәм, мән елә билмишәм о көтүрүб. Дүшдүк трамвајларын далынча. О трамвајдан — бу трамваја миндик. Гәтта Карл Маркс мејданчасынын јанында аз галмышды ки, трамвајын алтына дүшүм. Трамвај сүрәнләрдән портфели сорушдум, «көрдүм» дејән олмады. Ахыр ки, өз миндијимиз трамвајы бир тәһәр тапдыг. Трамвај сүрән деди: «Чәфәр, портфелиниздән таныдыг ки, сизинкидир, вердик Баксоветин јанындакы трамвај мәнтәгәсинә». Ораја јүүрдүк, портфелими һәмин мәнтәгәдән

тапдыг. Јахшыдыр ки, тапдым. Әкәр тапмасајдым. бә'зи «достларым» дејәчәкдиләр ки, Чәфәр пјесин гәсдән итириб, бизә вермәк истәмәјиб.

«Јашар» охунуб театр тәрәфиндән бәјәнилди вә тамашаја гојулмасы гәрара алынды. Тамашанын гурулушуну режиссор Варшавскијә тапшырмышдылар. Сәфтәр Турабов да гурулушчу режиссорун лаборанты иди. Чәфәр Сәфтәри өзү илә көтүрүб мағазалары кәзир, мүхтәлиф кимјәви маддәләр алып, тәчрүбәләр кечирирди. Әсәрин лабораторија сәһнәсиндәки партлајышларын һамысыны Чәфәр өзү дүзәлтмишди.

Нәһаят, «Јашар» тамашаја гојулду. Пјес бир-ики дәфә көстәриләндән сонра бә'зиләри «Јашарын бир јери илә һеч чүр разылашмырдылар, дејирдиләр: Имамјар нечә голчомагдыр ки, колхоза дахил олуб, ону ичәридән дағыдыр? Бир сәһнәдә Тоғрул да Јашара дејир ки, бүтүн кәнди ахтармышам, бир нәфәр дә олсун синфи дүшмән тапа билмәмишәм, дишләри јекә, гарны јоғун адама раст кәлмәмишәм. Буна көрә дә һәмин тәнгидчиләр дејирдиләр: пјесдән белә чыхыр ки, даһа кәнддә голчомаг галмајыб, онунла мүбаризә дә лазым дејил. Бу иддиә илә дә, Чәфәрнин е'ти-

разына бахмајараг, Тоғрулун һәмнин сөзләрини тамашадан чыхардылар.

Бир нечә күн сонра мәркәзи гәзетләрдә бир мәгалә дәрч олунмушду. Һәмнин мәгаләдә көстәрилди ки, бизим зијалыларымыз голчомаглары иридиш, јекәгарын тәсәввүр едәрәк, колхоздан кәнарда ахтарыб ифша етмәјә чалышырлар. Анчаг, голчомаг маскаланараг колхоза кириб, ону ичәридән дағыдыр.

Бу мәгаләдән сонра јенә әсәри олдуғу кими сахладылар.

Бир дәфә сорушдум:

— Бу нәдир, ај Чәфәр, сән әсәрләрини јазыб гуртармамыш, тәнгиди һазыр олур. Белә нејчүн?

О, фикрә кетди, әввәл гашгабағы тутулду, сонра күлүб чаваб верди:

— Eh, Сонасы, көрүнүр бә'зи тәнгидчи вә јазычы «достларым» мәни һәддиндән артыг чох севирләр. Бәс ешитмәмисән ки, пишик өз баласыны истәдијиндән јејир?

Мән онун бу зарафатына там чиддиликлә чаваб вердим:

— Ахы, ону да дејирләр ки, бә'зән пишик өз баласыны нанәчимликдән јејир?

Чәфәр мәни диггәтлә сүзүб дәриндән аһ чәкди, ачы-ачы күлүмсүндү:

— Һә... тәәссүф ки, бә'зән елә дә олур...

Ону да дејим ки, Чәфәр никбин вә мүбариз иди, һәләм-һәләм руһдан дүшмәз, күзәштә кетмәздди, хүсусән јарадычылыгда. Һәм дә өзүнә, өз дөврүнә мөһкәм инамы вар иди. Мәктубларындан бириндә јазырды: «Биз билирик ки, Шура үсулдарәси алтында һеч кәс бизи шәхси мүлаһизәләрдә башгаларына бојун әјмәјә мәчбур елә билмәз!...»

Отузунчу илләрин әввәлләриндә Чәфәр үч-дөрд дәфә сәфәрә кетмишди. 1930-чу илдә илк бөјүк сәфәри — драм театрларынын Үмумиттифаг олимпиадасында иштирак етмәк үчүн Азәрбајчан Дөвләт Бәдаје Драм Театрынын һеј'әтиндә Москваја, Ленинграда вә Газана олмушду. О, бу бөјүк јарадычылыг мүсабигәсиндән чошгун јарадычылыг илһамы алмыш, хош тәәссүрат вә јени илһамла гајытмышды.

1930-чу илин ијулунда Москвадан мәнә јазырды:

«...Бурада, Сонасы, ишләр чох јамандыр. Күн-дә тәнгиддир. Дүнән јенә бизим театр һаггында мүбаһисә вар иди. Мәнә дедиләр мә'рузә ет, мән етмәдим. Чүнки онда мәчбур олурам, өзүм өз дүшүндүјүмү истәдијим кими демәјим. Мәсәлән, театрын бир чох гурулушлары илә разы олмадығым һалда, театр тәрәфиндән мә'рузә етдијим үчүн тәнгид едәнләрә гаршы бу нөгсанлары бир гәдәр зәиф кәстәрмәјә мәчбур олурам. Олур ки, мән етмәк истәмәдим. Туганов мә'рузә етди. Дүшдүләр үстүнә, нә дүшдүләр. Кәләрәм, һамысыны сәнә нәгл едәрәм. О ки галды мәним һаггымда олан фикрә, јә'ни үмуми фикрә, профессорлар, театршүнаслар, әдибләр, тәнгидчиләр һамысы бу фикирдәдирләр ки, олимпиадада иштирак едән драматурглар арасында биринчи јери мән тутурам... Анчаг белә шејләр мәним гулағыма кирмир. Мән истәјирәм ки, театр өзү өзлүјүндә биринчи јери тутсун. Һәр һалда режиссорлуг чәһәтинчә вә гурулушлар чәһәтинчә бу ола билмәјәчәкдир. Драматуркија, јә'ни әсәрләр вә ондан башга бир дә актјорлар чәһәтинчә ишимиз јахшыдыр. Истәјирәм ки, бу саат дурум јенә мүбаһисәјә кедим...»

Үмумијјәтлә, бу илләрдә Чәфәр сәһһәтинин по-

зулдугуна бахмајараг, чох кәркин ишләјирди. Өмрүндә бирчә дәфә дә курорта, ја санаторијаја кетмәмишди. Һәтта, баға, јајлаға да кәлмәјә вахт тапмырды; кәләндә дә анчаг ишләмәк үчүн, јазмаг үчүн кәлирди. Мәсәлән, Бақыдан Гылызыја кәндәрдији вә баға кәлмәк әвәзинә гәфләрән Москваја кетмәјә мәчбур олдуғуну билдирән мәктуб марағлыдыр:

«Сонасы!

Даһа ишим лап битди. Мәни ахтармаг истәсән, јазарсан Москваја.

Иш дүшүб бәхтимин нахош чағына,
Бахмадылар гарасына, ағына,
Лап јетапла отуртдулар вагона,
Сона, мән Москва вармалы олдум.

«Шаһсәнәмин» иши дүшүб әнкәлә,
Чох чалышдым, гујруг вермәјим әлә,
Ара јердә башым дүшдү чәнчәлә,
Сона, мән Москва вармалы олдум.

Сонасы, бәлкә о чүр баша дүшмәзсән, никаран галарсан, гој ачыг јазым, чүнки вахтым аздыр. «Шаһсәнәмин» бир вахт Галперин адлы бир Москва шаири јазмышдыр. Мән дә тәрчүмә етмишдим. Сонрадан Наркомпрос белә гәт етди ки,

Галперин ахмаг жазыб вэ бу мээмун јарамаз. Мэ-
нэ дедилэр: бу вэзијјэтдэн нечэ чыхмаг олар?
Мэн башга бир мээмун тэклиф еләдим. Намы де-
ди, бу јахшыдыр. Гэбул еләдилэр. Биринчи пәрдә-
сини жазыб вердим. Глијер апарды, мусиги дә јаз-
ды. Галан пәрдәләр үчүн дә өз планымы јаздым,
вердим Глијерә.

...Нахош олдуғума бахмајараг, Москваја кет-
мәјә разы олдум... Одур ки, сабаһ јумшаг «екс-
пресс» вагон илә јола дүшүрәм. Ики күнлүјә. 3
күн о јана, 3 күн дә бу јана јол. 2 күн дә орада.
Намысы 8 күндән сонра Бақыдајам...»

Јахуд башга бир мәктубунда жазырды:

«...Сонра, Сонасы, өз ишим беләдир: Москвада
гәт олунуб ки, кинода «1905-чи илин» пастановка-
сыны анчаг мән вермәлијәм. Өзкә адамын вермә-
синә разы олмајыблар. Москвада һәлл олунуб ки,
һансы кинолар кедә биләр вә һансыны һансы
режиссор гојмалыдыр. «1905-чи илдә» филминин
режиссорундан сөһбәт кедәндә демишләр ки, Бра-
кински-мракински танымырыг, Чәфәр өзү гојма-
лыдыр. Өзү дә бу ил олмалыдыр. Вә театрдан
киноја кечмәлидир. Мән дедим: театрдан кетмә-
рәм. Сонра дедиләр ки, театрда да, кинода да

ишлә. Инди кәрәк режиссор сценарисинә башлајаг.
Ајын 1-дән кинода гуллугдајам. Сонра, «Сәфа»нын
анчаг бирчә 4-чү пәрдәси галыб. 1-чи, 2-чи, 3-чү
пәрдәләрини гуртармышам. Тамам-камал. Бу јан-
дан да Глијер кәлиб Наркомпросда дејир: кәрәк
бир һәфтәјә «Шаһсәнәм»и гуртарасан, операда ој-
најаг. Дејирәм, вахтым јохдур. Дејирләр, өзкә
адам ејләјә билмәз. Бу јандан да Шиллерин «Га-
чаглар»ы, о јандан да «Әфғаныстан» ...Хүләсә,
ишләрим чох долашыгдыр, һараја кедиб чыхса,
сәнә јазарам... Сонра, Түрк театрында¹ «1905-чи
илдә»ни гурулушда вермәлијәм. Рус театрында
да «1905-чи илдә» кедир. Мајоров дејир, кәрәк
икили ишләјәк, тәк гоја билмәрәм. Операда да
«Сәфа»нын пастановкасыны кәрәк мән верәм.
Бизим театрда да «Отелло»ну тәзәләмәк бојнума
галмышдыр. Онлардан бир чүр илә бојун гачыр-
мышам. Намысы да дејир бир вахтда. Хүләсә,
аләм чахнашыб бир-биринә, һеч билмирәм нә едә-
чәјәм. Һә, «Од кәлини»ни дә кәрәк Мајоров илә
мән ишләјәм. Будур, тәхминән мәним ишләрим.
Инди кәләк сәнин ишләринә...»

¹ Азәрбајчан Дөвләт Драм Театры.

Бизим «ишләримиз» дејәндә, Чәфәр ушагларынын нечә истираһәт етдији илә марагланыр, гоһум-гардашдан һал-әһвал тутурду.

1930-чу илин мајында Москвадан мәнә јазырды:

«Бу күн ајын 26-дыр вә сәндән биринчи қағыздыр ки, алмышам. 20-дә јаздығын қағыз бу күн кәлиб чыхмышдыр. Мән чох никарандым. Дүнән тәјјарә илә қағыз көндәрмишәм. Қағызыны алан кими тез чавәб јаздым. Сән дејирсән, мән телеграм көндәрмәмишәм. Һалбуки телеграмын квитансијасыны сахламышам. Истәдим көндәрим, горхдум бирдән бу қағыз да итәр, сәнә чатмаз. Кәләндә көстәрәрәм. О ки, галды сәнин нахошлугуна, мән позулдум. Әкәр чох раһатсыз едирсә, телеграм вур, елә о күн бурадан чыхарам. Саат 5-дир, чәрәк дә јемәмишәм. Һәлә фикрим орададыр, дәли кими дүшүнүрәм. Тез мәнә чавәб јаз вә телеграм илә билдир... Һамыја салам де. Арвадлары вә гызлары өп. Кишиләрә дә салам сөјлә».

IV

Мадәмки Чәфәрин мәктубларындан сөз дүшдү, онлардан бир гәдәр әтрафлы данышсам, дапа

доғрусу бә’зи мәктубларыны охучуларә тәгдим етсәм, мәнчә мараглы олар.

Әввәлән, ону дејим ки, Чәфәр бөјүк әдиб, көзәл инсан олмагла бәрабәр, ејни заманда гајғыкеш бир евдар, меһрибан бир ата, сәлигәли бир тәсәррүфатчы иди. Өз аиләсини сонсуз мәнәббәтлә сеvir, бизим һәр бир арзумузу јеринә јетирмәк үчүн һеч нәји әсиркәмирди. Аиләмиз бөјүк, мадди вәзијәтимиз ағыр олса да, о, бизи һеч нәдән корлуг чәкмәјә гојмурду. Буну мәктубларындан да ајдын көрмәк олар.

Сонра да ону гејд едим ки, Чәфәр биздән ајрылыгда оlanda (биз Бақыда галыб о сәфәрә чыханда, јахуд биз јајлаға кедиб о, Бақыда галанда) тез-тез мәнә мәктублар јазар, һәр шејдән әтрафлы мә’лумат вериб, әтрафлы да мә’лумат истәрди. Мәктублары да чох мүкәммәл вә мезәли оларды.

Онларын бир нечәсинә нәзәр салын:

«Әссалам еј Сонасы, әһли-әјалын анасы!

Салам-дуадан сонра јазыб мә’лум едирәм ки, биз бурада чох ортабаб јашајырыг, биләсэн билмәјәсэн... Сәндән сонра бир балача үрәјим агрыјырды, инди бабатдыр. Мәни ән чох инчидән одур ки, сәнсиз дарыхырам, елә билирәм, ев-ешик мәнимлә

вурушур ки, бәс Сонасы һаны? Одур ки, мән дә ачығымдан нахошлајырам. Бу күнләрдә бәлкә кәлдим, бәлкә јох. Кедәрсән булаг башына, бир әдәд мүкәммәл гојун аларсан, кәсәрсән, ушағлары отурдарсан јанында, әһли-әјалы јығарсан башына. Дејир:

Әбләһ одур дүнја үчүн гәм чәкәр,
Ким нә билир ким газанар, ким јејәр?

Анчаг мәсәлә бурасында дејил. Ушағлар орадан бир көк «һап» еләсинләр, мән дә бурада ешидим. Сонра, билирәм, јухуда көрмүсән, анчаг бәраји-мә'лумат билдирирәм, башын сағ олсун, балыг аллаһ рәһмәтинә кетди, аллаһ сәбир версин. Ушағлардан мәнә бир хәбәр, чох никаранам, һамысынын барәсиндә јаз. Ушағлара чиј јумурта вә сүд вер, онлары јахшы еләр, хәсислик еләмә.

Беш күн дүнја дәрдә дәјмәз,
Бир күн ачсан, бир күн тох.
Сәксән, дохсан, бир күн јохсан,
Бир күн варсан, бир күн јох...
Вур гәдәһләр тоггушсун, гој
Далғалансын бадәләр,
Гој арифләр зөвг алсынлар,
Гәм чәксинләр садәләр...

Буну Јаго дејир. Биринчи куплетә мән дә шәрикәм, икинчисини өзүн фикирләшәрсән... Јох, јох, башыва дөнүм, фикирләшмә ки, гәнбәргулу чыхарарсан, фикирләшмәк сәнә зәрәрдир. Је, ич, кәз, мән сәнә ихтијар верирәм, анчаг өзүнү көзлә ки, нахошламајасан. Евдә отурма, әсәбиләшмә, кет мешәјә, даға, ат-тут, ешшәк тут, ја да Очаггулун гатыры илә кет кәз... Даһа нә јазым, мәнә елә кәлир ки, һамысыны јаздым. Һамыја мәнән салам, адларыны јазмырам, бирдән јаддан чыхан олар, мәнән инчијәрләр. Баги салам! Әмирәлмөмүнин хәлифәнин әлләрини өпүрәм.

*Чәфәр Чаббарлы»
(1931-чи ил, Бақыдан
Јарымча јајлағына)*

«Сонасы!

Вахт јохдур. Бу саат базардан кәлмишәм. Сәнин үчүн шеј-меј алмаға кетмишдим. Бу күн «Од кәлини»¹ни гуртармалы идим, план үзрә. Сонра бир-ики күн кәлиб бағда гала биләрдим. Анчаг,

¹ — Пјесин јени варианты нәзәрдә тутулур.

«Коммунист» идарәсиндә јығынчаг варды, дүнән кечә кетмишдим ораја. Бу күн дә кетдим шеј-меј алмаға. Она көрә чох күман ки, пландан бир аз кечикмәли олачағам. Күман ки, бири күн гуртара-рам. Сонасы, мән чох шадам ки, сәнин, ушагла-рын кефи јахшыдыр. Мәнә дедиләр Ајдынын гар-ны бир аз позулуб. Горхма, ејби јохдур, анчаг бах да. Дејирләр Күларә јахшыдыр. Сонасы, мә-ним үчүн бөјүк, гијмәтли, тарихи бир шеј көндәр-мисән. Чох күман ки, өзүн бир о гәдәр дә онун гијмәтини дүшүнмәмисән. Ајдынын вә Гејдәрин мәктубу. Бу, тарихи бир мәктубдур. Оғлум мәнә мәктуб јазмышдыр. Чох фикир вердим, дедим бәлкә сән јазмысан. Мәнә елә кәлди ки, сөзләр сәниндир, јазы онун, «ч» һәрфиндән белә күман едирәм. «Ч» һәрфини јаза билмир, чалыш өјрәдә-сән. Һәр икисини мәним јеримә өп. Күларәни лап ајрыча өп, бир нечә дәфә... Сонасы, ешитдим ки, ајағын бурхулубдур, мәнә јазмамысан, горхмусан ки, горхарам. Сонасы, сән аллаһ, һәр нә олду, мәнә јаз.

Инди ишә кечәк. Ганов сәни чох горхудур. Ра-бочиләрлә данышмышдым 650 маната. Сементи онлардан, дашы биздән. Семент тапа билмәдиләр.

Газыдылар галды. Тифлисдән гајытдым, инчинар кәлди, бахды, дедиләр: биз сәнә торба вә семент верәрик. Хүласә, дүзәлтмишәм, горхма. Ишдир дә, «тутду гатыг, тутмады ајран». Сонасы, кағы-зыны гојдум габағыма. Сән дејән кими охудум, фикирләшдим, дүзәлтдим, јаздым. Кетдим базара, алдым. Одур ки, көндәрирәм сәнә: помидор, ба-дымчан, Күларә үчүн кавалы вә фындыг, 4 дәнә өрдәк (о да Күларә үчүн, салсын суја, өз-ләри үзәрләр), 3 әдәд вазилен, күнә верәндә ушаглара сүртәрсән, 2 балача шүшә духи (јә'ни бир нөв духи), бир дә бир гајыш. Мәктубуну сон-ра алдым. Ушагларымын мәктубларыны кизләт-мишәм. Кәләндән сонра рамкаја саларсан! Сонра көндәрирәм бинт, синковыј маз, бир аз да пам-быг — һамысы лазым олар... Помидорларын ара-сына бағчамыздан бир-икисини гојдум, бәлкә өзүн таныјасан. Сонасы, гәнд көндәрмәк истәјирдим, анчаг Мәммәд деди ки, јүкүм ағырдыр. Адам дү-шән кими көндәрәрәм. Мәммәд илә сәнә 600 манат пул көндәрдим. Бах көр, нә едирсән, ет.

Сонра, Сонасы, мән бир шеји сәнә јазмалыјам. Ағарза дејирди, билмирәм Әфруз кәлиб нә дејиб, мән чох позулдум. Сән, Сонасы, күман едә биләр-

Мисәи кй, мән сәнин бир дырнағыны бүтүн дүңянын арвадларына, гызларына дәјишдирә биләрәм?.. Сән мәним гучағымда бөјүмүсән вә чох күман ки, мән сәнин гучағында өлчәјәм... Һәр күн сәнин вә Күларәнин шәкилләрини көтүрүб өпүрәм, өпүрәм, јенә дә кедиб ишләјирәм. Јоруланда јенә дә шәкилләринизи көтүрүб өпүрәм. Башга кимим вар?.. Сонасы, мән истәјирәм дүңјада сәнин үрәјиндә һеч бир арзу галмасын. Мән истәјирәм һәјатын бош кечмәсин. Мәним үмидим, сығыначаг јерим бирчә сәнсэн!..

Сонасы, сән аллаһ һәр сәһәр сүд вә јумурта ич, сәнә һејирдир, әсәбләрини динчәлдәр. Күларәјә дә вер, Ајдына да вер. Һејдәр дирибашдыр, дирчәләр. Гујудан чох никаранам. Һәр кечә ушағлары јухуда көрүрәм. Сонасы, өлүрәм бир көрүм, сән нечә ахсајырсан. Чох күман ки, сәнә балача ахсамаг јарашар. Горхма, кечәр кедәр. Горхурсан, кәл шәһәрә, доктор бахсын, ики күнлүјә... Сонасы, сән билирсән ки, мән кағыз јазмаға чох тәнбәләм. Анчаг, мәнә елә кәлир ки, сәнә јүз ил дә јазсам, јазарам... Билирсән, Сонасы, дарыхырам сәнсиз. Бә'зән бејним думанланыр, һеч өзүм билмирәм нә едим.

Унум јохдур, Сонасы, көндәрмәк дә истәмәз. чүнки бурада күндә бир чөрәк алырам, мәнә бәсдир. Уну нә едәчәјәм? Әјирәни ким, бачараны ким? Һәјәт-бача саламатдыр. Ишими гуртаран кими кәләрәм. Кәлә билмәсәм, сән кәләрсән. Јазарам сәнә. Кинодан дејирләр кәл ишә башла. Билмирәм нә едим? Сәнинлә мәсләһәтләшмәк вә сонра бир гәрара кәлмәк истәјирәм.

Салам-дуа һамысына. Даһа адла јазмырам, өзүн һамысына дејәрсән. Анчаг, су гој, өрдәкләр сынмамыш, сал суја, Күларә ојнасын. Гәнди Шәмәддин илә көндәрәчәјәм.

Чәфәр Чаббарлы».

(1932-чи ил, Бақыдан Гылызы бағларына)

«Сонасы!

Әввәлә, билмирәм Мусаја нә пулу борчлусан. Һәрчәнд о сәнин өз ишиндир, мән гатышан иш дејил, анчаг, елә-белә сорушурам. Дедим бәлкә ун-мун алмысан. Икинчи, јенә јазырсан ки, фикирләширәм. Онда мән дә башлајырам фикирләшмәјә. Өзү дә елә бир шеј фикирләширсән ки, һеч дәхли јохдур мәтләбә. Сонра да, јазмырсан орада һава-

лар нечәдир. Бурада исти бир гәдәр сыныбдыр, һавалар ортабабдыр.

Мәним ишләрим җаман дежил. Анчаг, һеҗ чалышырам, мәни бурахмырлар ки, бурахмырлар. Истәҗирәм нә олурса-олсун, кәлән дүшәнбә күнү, җә'ни аҗын 24-дә саат 2-дә бурадан чыхым. Тәхминән саат 5-ин җарысында Сталчаҗ стасијонунда олум. Сешәнбә күнү, аҗын 25-дә выходнојумдур, орада галым, 26-да гаҗыдым. Әкәр аҗрыча хәбәр көндәрмәсәм, белә едәрәм.

Бир дә, Сонасы, мәктубларын чох башсыз-аҗагсыз олу. Күларә һаггында чох думанлы җазырсан, демирсән гыздырмасы вар-јохдур, җери-җир-җеримир, нә җејир, нә җемир? Аҗдынын чибаны нечәдир? һавалар нечәдир? Җерин раһатдыр, јох? Ушаглар сәни чох инчидир, јох? Бурада мән сән тапшырдығын ишләри, демәк олар ки, етмишәм. Ишығы ачдырмышам, су чәкмәк үчүн пулун җарысыны вермишәм, җарысыны да верәчәјәм. Су чәкмәк үчүн һәҗәти газытдырмышам, бағдакы торбаны чыхармаг үчүн ихтијар алмышам. Анчаг, мәнә тәзә торба вә'д етмишләр, өзүм гәсдән 3—4 күн кечикдирирәм ки, бәлкә тәзә торба салым, бир-јоллуг олсун. Олмаса, сән кәләнә кими о көһнә-

ләрдән дә олса, чәкдирәчәјәм. Һәр һалда сән бура кәлиркән краны мәтбәхдә көрәчәксән, буна шәкк-шүбһә јохдур. Анчаг, сағ олсам.

Сәнин үчүн һәләлик 350 манат көндәрирәм, җенә дә көндәрәрәм, җә өзүм кәләнәдә кәтирәрәм, Анчаг, сән аллаһ, Сонасы, ушаглара сыхынты чәкдирмә. Өзүн дә дәниздә чох отурма. Ики дәгигә ләпәдәјәндә отур, чых. Аҗдыны да. Галанлары чимә биләрләр. Анчаг, чыхандан сонра җахшы гурут. Валлаһ, Сонасы, ушаглар үчүн, иллаһ ки, сәнинлә Күларә үчүн лап үрәјим әзилир. Аҗдынын гарны нечәдир, гәмбәргулу чыхармыр ки?

Сонасы, «1905-чи ил»и бу ил ермәни театры да өз ачылышында гоҗачагдыр, бизим дә театрымыз ачылышда верәчәкдир. Бу ил рус ишчи театры да ону оҗнаҗачагдыр. Даһа билмирәм, нә билмәк истәҗирсән? Мәнчә, һәр бир шеји җаздым. Һәҗәт-бача, бағ-бағча, газлар, итләр саламатдырлар. Анчаг, тојугларда хәстәлик вар, үчү өлүбдур. Бурада бир аз ушаг хәстәлији дә вардыр. Өзүм җаман дежиләм, үрәјим дә инди бабатдыр. Әждәрин җанындан кәлән вардыр, дејир ишләри җахшыдыр. Кағыз җазмышам, она да тапшырмышам ки, мәнә тез-тез мәктуб җазсын. Дејирләр Әлиаға бир

аз гыздырмыш, инди сагалыбдыр. Жағымыз гуртармышдыр, он ики кирвэнкә гујруг алдырдым, эритдирдим. 7 кирвэнкә дә кооперативдән јахшы мүрәббә алыб сахламышам. Истәјирсән, зогал вә башга мүрәббәләр дә биширтдирим. Чај жохдур, мән кәләнә тапыб кәтирәрәм. Спортсменка жохдур һеч јердә. Сәнин үчүн пиләтә, песок кәндәрмишәм, билмирәм чатыб, жохса жох. Мән, кәлән дүшәнбә күнү саат бешин јарысында Сталчај стасионундајам. Газалаг олса да олар, олмаса да. Чүнки, мән пијада да кәлә биләрәм, халга зәһмәт вермәк истәмирәм. Әкәр о вахтадәк кәлән олса, Төрәдән, Зөһрәдән, Мәләкдән, Әминәдән вә ушагларындан мә'лумат јаз. Зејнәби, Пүстәбачыны да јаддан чыхарма. Үрәјин һаггында мә'лумат јаз. Анчаг, фикир вермә, билирсән ки, бош шејдир. Мүмкүн олса, бир-ици кирвэнкә сиркәдән, абгорадан ал, олмаса истәмәз.

Өпүрәм сәни, Күларәни («һа»и), Ајдыны (Јох, а!) вә бүтүн әһли-әјалы. Баги салам, Әмирәлмөмүнүн хәлифәнин әлләрини өпүрәм.

Чәфәр Чаббарлы».
(1932-чи ил, Бакыдан Гылызы бағларына)

«Сонасы!

Бурада һәр шеј јериндәдир. Сучу һәлә бағдан кәлмәјиб. О бири ишләри дә хәстә олдугум үчүн көрә билмәмишәм. Инди сагалмышам, кедиб көрәрәм. Јашајышымыз јаман дејил. Анчаг сизни үчүн дарыхырам. Әввәл күнләр лап үрәјим агрыјырды. Һәким кәлди. Сонрадан кечди-кетди.

Ушағлары сојуға вермә. Апар онлары о јекә ағачын алтына, анчаг исти-сојугдан, тәрдән вә мисри хәстәликләрдән көзлә... Ора, чох күман ки, јахшы олар. Дағ күнәши ушағлар үчүн јахшыдыр, сизин үчүн дә. Бәлкә мән дә бир нечә күнлүк кәлә билдим. Анчаг о чүр ки, Шәмсәддин вә Әбдүләли дедиләр, күман едирәм ки, јолда чох әзијјәт чәкмишсиниз. Нә исә, Јарымчанын һавасы хәсис дејил, иншааллаһ јерини долдурар. Сөзләрин јердә галаныны сахлајырам кәлән сәфәр үчүн. Һамыја салам, даһа адларыны јазмырам, өзүн һамысына дејәрсән...

Илаһи, «бәтәгәббәл будуана» (јә'ни гәбул елә дуамызы).

«Вәтәхәббүзәни» (јә'ни сән сахла бизим үчүн): хатуни мүкәррәм әл Сона бинти Бајрам фисалаләти Чәлили вә бинтәһу әл Күларәтүл

Чаббарлы («Һа») вә әббәһо Ајдушга, һејдәр вә үммәһү Зәјнәб вә әссадә Мәләк, Зәһрә, Әмннә, Муса, Иса, со своими детми вә илахир.

Күларәјә дејәрсән «Һа», онлары да бир-бир өләрсән. Пул тез көндәрәрәм. Горхма, ушаглары јемәк чәһәтннчә сыхма. Јохса сән бир аз хәсис-сән. Өзүм вә ишләрим јаман дејил. Баги салам, Әмирәлмәмүңүн хәлифәнин көзләриндән өпүрәм.

Чәфәр Чаббарлы.

*(1931-чи ил, Бақыдан Јарымча
јајлағына)*

«Сонасы!

Хәнбачы илә сәнин үчүн һәләлик 350 манат көндәрдим. Агарзаја пул верә билмәдим, она көрә ки, јол үстә идим. Сәфәркешәм, балам да, Москова кедирәм. Дунка демишкән, кобуд адамларын арасында галмајачағам ки... Кәләндән сонра, јә'ни дүббәдүз 8 күндән сонра гајыдыб борчларыны, чох күман ки, верәрәм... Ајдын үчүн доктора хинин тапшырмышам. Сән аллаһ, Сонасы, инди һавалар бир аз сојуглашыр, онун ејби јохдур, даһа да сағлам олар. Нә гәдәр сојуг олса, јахшыдыр. Анчаг ушаглары сәһәр-ахшам кејин-

дир, сојуга вермә... Өзүн ширә ич, сојугда ләззәт ејләр. Даһа сағалмышам, кәлмәјә дәјмәз. Ону да јазым ки, сон мәктубун мәни чох севиндирди, онда бир истилик һисс етдим. Өмрүндә илк дәфә мәнә «Чәфәрчијим» јазырсан. Анчаг она көрә мәктубу дөрд-беш дәфә охудум. Мән сәнсиз ағламышам, сонра сән дә ағламышан. Наһаг јерә, Мән нахошдум, сән бурда јохдун, фикирләшдим, өләрәм сәни көрмәрәм, үрәјим назикләшди. Бир дә Күларә отурмушду, әлләрини бир-биринә чатмышды, шејтан кими үзүмә бахырды, көзләрини дә бәрәлтмишди. Лап үрәјим назикләшди, она көрә ағладым. Адамлар кәләндә мән өзүмү сахладым, көрмәсинләр. Анчаг, онлар балконда имншләр, ешидибләр... А киши, о бир шеј дејил. Баш иди, ағрајырды, бир-ики күн чәкди, кечди. Анчаг, јола да бир аз нахош кими чыхырам, балача тә'сирин галмышдыр, һәлә тамамилә кечмәмишдир.

Буғдалар галсын орада, һазырлыгдан сонра колхоз тичарәти ачылар, кәтиртдирәрик. Һәләлик комерчески чөрәк верирләр, алыб кечинәрик. Кәлиб апарсалар да, чәһәннәмә, онун үчүн һеч фикир еләмә. Мән билирәм, онлар үчүн о гәдәр фикирләшәчәксән ки, једикләрин дә бурнундан

көлчөкдир. Неч фикирлөшмө, халгын кәми-
ләри кедиб нә олуб ки, сәнин 3 кисә бугдан кет-
син, бир шеј олсун? Сонасы, кағыз јазанда
чаваб вер. Өзү дә кағыз јазмаг үчүн мәним кәл-
мәјими көзләмә. Јаз, һәр ким кәлди, көндәр, кә-
либ һамысыны охујарам. Бу саат зәнк чалды
Әфрасијаб ки, чыхмаг лазымдыр. Бағышла, Со-
насы. Ушаглары јахшы сахла. Өпүрәм Ајдыны,
өпүрәм Күларәни. Салам де һамысына, һејдәрә
вә башга ушаглара... Бөјүкләрә ки, гајдасы илә
өзүн дејәрсән. Мәммәд үчүн 5 гуту «Баксовет»
көндәрирәм. Мән чох шадам ки, сон мәктубуну
алыб кедирәм. Өпүрәм сәнин көзләриндән, әллә-
риндән.

Чәфәр Чаббарлы».
(1930 чу ил, Бакыдан Гылызы
бағларына)

«Сонасы!

Сәнә она көрә кағыз јаза билмирдим ки, јери-
миз мүәјјән дејилди. Инди һәләлик мүәјјәндир,
өзү дә јаман дејилдир. Бир отагда 3 адам олу-
руг. Јемәк о јандан-бу јандан тапырыг. Јолда 7
манат јарыма 100 дәнә јумурта алмышдым, инди-
јә кими давам едир. Јағ да алмышдым. Хүла-

сә, бу барәдә дүзәләр. Анчаг орасы вар ки, сән-
сиз вә сизсиз чох дарыхырам. Һәләлик Ленин-
граддајыг. Ијунун 1-нә кими бурада јашајачағыг.
Сонра сәнә јазарам. Ленинград јахшы шәһәрдир.
Мән Тифлиси, Јереваны көрәндән сонра күман
едирдим ки, Бакыдан јахшы шәһәр јохдур, ола
да билмәз. Анчаг, Ленинград һеч јаман дејил.
Күчәләри көз ишләдикчә дүббәдүз узаныр, ев-
ләр 6—7 мәртәбә, ағыр гранитдән (јә'ни гранит бир
нөв даш адыдыр). Шәһәрин ичиндән, күчәләрин
бир чохундан Нева чајы ахыр. Чајын ахыны о
гәдәр јавашдыр ки, һансы јана ахдыгы биллинмир.
Ичиндә баркаслар, гајыглар үзүр. Үзү күзкү кими
парылдајыр вә шәһәрә олдугча бөјүк бир көзәл-
лик верир. Тинбашы тунчдан бөјүк абидәләр, һеј-
кәлләр вардыр. Падшаһын-мадшаһын отаг-мота-
ғына һәлә бахмамышам. Бахыб сәнә јазарам. Һәр
күчәдән трамвај кечир. Шәһәрин стили Бакы сти-
линдәдир, анчаг бу бөјүкдүр. Нә исә, кечәк о тә-
рәфә.

Труппамыз 4 тамаша вермишдир (ики «Од кә-
лини», ики «Севил»). Сабаһдан ики «Һамлет» ке-
дәчәк. Сонра ики «Һачы гара», сонра да ики
«Күлән адам» бу театрларын бириндә. Ондан сон-

ра һәм ин бу шәһәрдә башга театрда јенә дә бу ојунлары верәчәјик. Тамашалар ајын 10-да «Од кәлинн» илә башланмыш, бурада ајын, јә'ни мајын сонуна кими давам еләчәкдир. Кассада билет сатылмыш, чүнки габагчадан һамысы алынмышдыр. Бүтүн ојунлара. Бу белә.

Сонра, јолда кәлиркән Губа, Дәрбәнд, Маһач-гала, Темирханшура, Ростов, Рјазан, Москва вә башга шәһәрләри көрдүк. Москва бөјүкдүр. Анчаг долама-долашыгдыр. Шејтан да баш чыхармаз. Бакыдан кәзәл дејил. О бири шәһәрләрин һеч бири Бакыја чатмаз. һамысы бөјүк кәндә охшајыр. Москваја гајыданда јахшы-јахшы шәһәрә бахыб, јенә дә јазарам. Бу да белә.

Бакыдан кәтирдийим пул һәлә дә давам едир. Әкәр сәнә пул кәрәксә, јаз көндәрим. Бурада мағазаларда һәр чүр јахшы-јахшы шејләр вар. һајыф ки, пул јохдур. Нә кәрәксә: әт машыны, гуј-һагуј, портфел, ојунчаг, палтар, мынчыг вә саирә вә саирә јаз, алым кәтирим. Анчаг пул мәсәләсини дә, тәбии дүшүнмәмиш олма. Нә исә, бу да белә.

Ајдыны өп вә өзүнә дә де ки, Бакыја кәлән кими мүтләг велосипеди алачағам. һејдәри дә

өп, декинән, онун үчүн дә јахшы шејләр алачағам. О ки галды балача гыза — Анаханыма, Бөјүкханыма, Бөјүкмәмәјә, Бөјүкбикәјә, Шаһбикәјә, Алмаза, Күларәмә (ким нечә дејирсә), онун үчүн кәрәк мүкәммәл бир шаг-шаг алым ки, халг охусун, зад еләсин. Әввәлә, бу бөјүјүб, бөјүмәјиб? Дил ачыб, ачмајыб. Ачыбса, русча данышыр, ја түркчә?¹ Мәктәбә-зада гојмусан, ја јох? һа, һа, һа... Әкәр мәктәбә кедә билирсә, онун үчүн балача бир сумка да алым кәтирим...

Һамысыны өпәрсән. Мәләки лап мөһкәм өпәрсән. Төрәни дә бәркиндән. Аллаһа пәнаһ, Зөһрәни дә ушағлары илә. Бирдән е'тираз еләсә, дејәрсән өз јеримә өпүрәм. Әждәрә көк бир салам-дуа. Мәммәдә дүшбәрәлијиндән, Шәмсәлдинә гутаблыгындан, Ағарзаја да һәмирашылығындан салам-дуа де. Зејнәбә де ки, онсуз дүнја һеч нә. Пүстәбачыја декинән ки, һәјәтдәки бөјүк ағачы чыхарсын, јеринә бир аз вәзәри ја да туршәнк әксин, јохса бөјүк ағачын көлкәсиндә вәзәри битмәз. Ханбачыја, Ағабачыја һамысына салам. Билмирәм, Сара әрә кетди ја јох? Бурада чох шеј билә

¹ Азәричә

билмирэм. Мәсэлән, бир арвад көрүрэм ја бир кнши көрүрэм, билмирэм бунун балдызы кимдир, бачысы гызынын бибиси кэлини кимэ эрэ кедиб. Нечэ ушағы олуб вэ нечэснини жарымчыг салдырыб? Ким кими бошајыб, ким кими алмаг фикриндэ-дир? Һәрдән дејирэм: ај Сара бурада олајды, һа!

Сонасы, јаз, билдир, пулун вар, јохдур? Бағ мәсэлән нэ һалдадыр? Һәјәти әкдирдинми, битирми? Ушағлар нечәдир? Һамысыны бир-бир јаз, билдир. Бунунла мә'рузәми битирирэм. Мә'рузә һаггында мүзакирә ачылыр. Суал варса, јазылы сурәтдә јазыб көндәриниз, чаваб верим. Шарикин вэ Попканын кефләри нечәдир? Пишик әфәнди-нин хорултусу саздыр ја јох? Бурада бир пишик варды, 4-нү доғмушду. Ев јиләмизин арвады 3-нү боғуб бирини сахлајыб. Билсәјдим, гојмаздым. Кечә боғуб, хәбәрим олмајыбдыр.

Бунларын һамысы гуртардыгдан сонра, Сонасы, јаз көрүм, өз кејфин нечәдир. Үрәјин јахшы-дырмы? Сәнә телеграм көндәрмишдим Әждәрки-лин адресинә, билмирэм чатды ја јох? Чүнки онларын адреси гысадыр. Мәним адресим: Ленинград, ул. Ракова, дом 6 кв. 26. Чаббарлы. Әһвалатын һамысыны тез мәнә јаз. Јол 5 күндүр.

Мајын 30-на кими бурадајам. Ушағлардан никара-нам. Әкәр пула һејфин кәлмәсә, бир телеграм көндәр, о бир күнә кәлиб чатыр. Саламатлыгдыр-са, телеграмда белә јаз: Ленинград ул Ракова дом 6 кв 26. Чаббарлы живјом хорошо привет. Ја да бу ајагдан истәдијин башга сөзү. Точка запетој гојма, чүнки артыг шејдир. Сонасы, дејирэм мә'рузәни елә бурада гуртарым. Галанларыны башга кағызларда јазарам...

Өпүрэм сәни. Јеримә ушағлары өп. Бағи-салам!

Чәфәр Чаббарлы».
(1930-чу ил, Ленинград)

«Сонасы!

Бу саат лап гаранлыгда отурмушам. Гыздыр-мам да ја 39-дур ја елә бу јердәдир. Чибимдә јекә бир аспирын. Истәдим атым, анчаг, дедим, габагча кағызы јазым, сонра. Гаранлыгдыр, она көрә ки, нөмрәнин електрики хараб олубдур. Бах, јанды. Бу саат 10-ун јарысыдыр. Анчаг отагда ралатча јазмағ олур. Бајырда ишыгдыр. 12-дә бир аз гаралыр. Саат 1-дә јенә һава ачылыр. Га-

занын үмуми вәзијјәти һаггында јазанда бураны мүфәссәл гејд едәрәм.

Сонасы, мән кағыз јаздым, кетдим почта, көрдүм Ајдындан кағыз кәлиб. Чох севиндим. Тигмушканын нахошлуғу хәбәри әһвалымы позду. Анчаг, јахшы ки, нахошлуғу кечмишдир. Ушагла-ры јахшы көзлә. Сонасы, машынка үчүн кетдим, көрдүм елә икичә дәнә галыб, 5 нөмрә, тез алдым, гојмадым нәфәсини чәксин. Бир дә «нахош, нахош» дејәндә, сән чох марагланма. Мәним ки, хасијјәтими билирсән, милчәкдән дәвә дүзәлдәрәм. Елә бир шеј дејил. Анчаг, бир аз башым аграјыр, һәр ики тәрәфдән боғазым, бир дә гула-ларым. Сонра да, дизләримин вә әлләримин бәндлә-ры аграјыр, Көзләримин гапағы да аграјыр. Гыздырмам вар, титрәдирәм дә. Балача тәрли ки-мијәм. Анчаг, бәдәним халис хәмирашы ки-ми ахыр. «Хәмирашы» дедим, ағзым суланды, бу саат нә јејәрдим! Сабаһ саат 1-дә Газандан чыхыб Мос-кваја һәрәкәт едирәм. Бир дә, Сонасы, нахошлу-лары о чүр тәсвир етдијим зарафатдыр. Анчаг, ја сојуг дәјиб ја да малјаријадыр. Мәним исә һеч бириндән горхум јохдур. Чибимдә аспири-н дә вар, хинин дә. Атасыны јандырачағам, һансы

олурса-олсун. Сонасы, лампочка Москвада ала-чағам. Тез кағыз јаз, һәр нә лазымса, гејд ет, бәлкә бурада тапылды. Чәкмә, галош, сап вә саи-рә. Бағдан бир хәбәр јаз. Јерим мә'лум олмады-ғындан, кағыз бир аз ара верди. Бағрым чатла-јырды. Тез Москваја кағыз јаз. Сонасы, Мәммәд илә Әждәр үчүн адама бир инкилис трубкасы алсам, нечәдир? Отура билмирәм. Мабәдини са-баһ ајры кағызда јазыб көндәрәрәм. Өпүрәм сәни.

Чәфәр Чаббарлы.
(1930-чу ил. Газан)

«Сонасы!

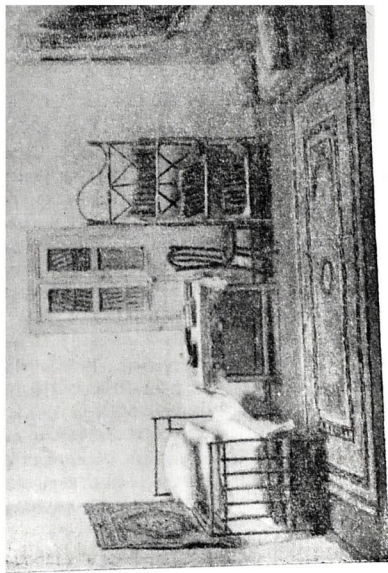
Һеч билмирәм нә үчүн бизим мәктублара ча-ваб јазмырсан? Чох никаран галмышам. Сәнә јазмышдым ки, һәр нә лазымса, јаз: дивар, сааты, керосинка, примус, лампочка вә саи-р. Ушаглар нечәдир? Ајын 6-да бурадан чыхачағыг, 10-да Ба-кыда олачағыг. Сонасы, Газанда бәрк нахошла-мышдым. Сән ки, билирсән, 11-чи кағыздан баш-ламыш, кағызларын һамысында јазмышдым ки, сағалмышам. Амма, һәмишә јаландан јазырдым. Инди-инди јахшылашмышам. Башымын ағрысы

кечмишдир. Бәдәним дә тамамилә мөһкәмдир. Анчаг, кағызларыма чаваб алмырам, чох никаранам. Горхурам, бәлкә нахош-махош вар, она көрә жазмырсан. Чүнки, мән һәлә Газандан сәнә адрес жазмышам. Сонасы, бурада һеч бир шеј жодур. Јекә мағазалар вар, 4 мәртәбә, кирирсән— һеч бир шеј жох. Билмирәм бағдан нә хәбәр вар?

Олимпиада јахшы кедир. Москвада биринчи кечә «Од кәлини», икинчи кечә «Севил», үчүнчү кечә «Намус» ојнамышыг. Сабаһ «Күлән адам», о бири күн дә «Ҡамлет» кедир. Бунлар ачыг тамашалардыр, јә'ни чамаат үчүн, пул илә ојнајырлар. Ајын 29-да вә 30-да олимпиада үчүн «Севил» вә «Од кәлини» ојнанылачаг.

Сонасы, јаз көрүм ушаглар нечәдир? Ајдын үчүн лап үрәјим әзилди. Сонасы, адам чәннәтдә дә олса, һеј өз доғма евчијәзи үчүн үрәји әзилир. Бундан сонра мән һара кетсәм, сәннин вә Ајдынын шәклини апарачағам. Көрәсән, гыз кәзир? Јазырсан ки, һәр шеј көрүр, апарыр ағзына. Јә'ни лап белә ағыз-бурун бәһәм ејләјиб ки, шејләри көтүрүб ағзына апарыр? Сабаһ дуруб кедәчәјәм Ајдын үчүн тапанча вә велосипед ахтармаға.

Бу саат кечәдир. Мән отуруб јазы јазырам.

Чәфәр Чаббарлынын иш вә јатаг отағы.

Бағыр Чаббарзадә дә узаныб, нағыл данышыр. Москвада жемәк иши Газандан даһа јахшыдыр, анчаг баһадыр.

Сонасы, мән бурада бәрк ишләјирәм. Сәһәр 8-дә дуруб 9-да кедирәм лексијаја, 11-ин јарысына кими орада галырам. Јарым саат наһар, сонра башланыр бир театрын олимпиада тамашасы. Орада мәчбуруг бахыб гијмәт вермәјә. Орадан 3-дә чыхырыг, 4-ә кими чөрәк јејирик. Ондан сонра дискуссия, дејишмәләр башланыр кечә саат 3-ә кими. Дөрдүн јарысында јатырам. 8-дә јенә дуруб кедирәм.

Сонасы, бу кағызын јетишмәси һесаб ет нечә күнә кәлир. Сонра һесабла, кағыз јаз. Ајын 6-да бурадан чыхачағыг. Адресим: Малаја Кисловка, 4. Сти. Чаббарлы. Әкәр кәлиб чатачағым вә ја чатмајачағымын вахтына шүбһән олса, онда Лјубарскикилә јаз. Мән кетмиш олсам, керн гајтарарлар. Һәләлик сағ ол. Өпүрәм сәни вә Ајдыны.

Чәфәр Чаббарлы».
(1930-чу ил, Москва)

«Сонасы!

Мән ки, сәнә јазмышдым вә адрес көндәрмишдим. Сән ики кағыз көндәрдин, сонра даһа кағызын кәлмәди. Һалбуки, сән кағыз јазыб Лјубарскикилә көндәрсән вә мән чыхандан сонра кәлиб чатса, онлар кағызы Бакија көндәрәрләр. Сонасы, бу саат овгатым бир аз тәлхдир. Чүнки, јахшыча бир ручка алмышдым, өзүндәнјазан, чернил төкүрдүм ичинә јазырды. Бу күн итирдим. Инди јенә көһнә тас—көһнә һамамдыр. Јәни Бакыдан чыханда бир дәнә јарыручка-јарыкарандаш гәләмим вар иди ки, онунла јазырам. Доғрудур, Бакыдан чыханы ону да итирмишәм. Анчаг бурада ондан бир дәнә дә алмышдым. Өзүндәнјазан ручкам исә гијамәт иди. Бир дә, бир гәндсындыран кәлбәтин алмышдым, ону да дүнән итирмишәм. Бир дә, Ајдынын финчаныны итирмишәм. Хүласә, итирмишәм, вәссалам. Бунларын һамысы ондандыр ки, зәһримар чибим дешилир, нә гојурам, дүшүр итир.

Сонасы, сән кечән дәфә јазмышдын ки, ушағларын гарны бир балача позулуб. Сонрадан кағыз алмамышам. Ганым јаман гаралыб, никаран галмышам. Мәнә телеграм илә бир чаваб көндәр,

Амма кечдир. Кэрэк сабаһ телеграм көндәриб дејим ки, телеграм чәкәсэн, јохса чох никаранам. Бир дә ондан никаранам ки, пулун јохдур. Анчаг, неч гәм чәкмә. Кәлән күн һамысыны верәрәм. Сәһәр-ахшам ону фикирләширәм ки, Тимушканы көјөскүрәк тутуб, сән дә ушаглары заразит етмә-јәсэн. Ушаглар үчүн, хүсүсэн Ајдын үчүн үрәјим ахыр, лап дәли олмушам. Вејил кими күчәни кәзирәм. Һансы о бојда ушағы көрүрәм, дајаныб бахырам, көрүм, Ајдына охшајыр ја јох. Биз бурадан ја ајын 8-дә чыхачағыг, ја да 12-дә. Телеграм илә сәнә билдирәрәм. Көрәсэн, ушаглары кефи нечәдир? Һејдәр нечәдир, гыз нечәдир? Кәзир ја јох? Зејнәб нечәдир, Пүстәбачы нечәдир, Мәләк нечәдир, Төрә, Зөһрә вә ушаглары нечәдирләр? Мәммәд үчүн бир бумажник алмышам, Әждәр үчүн исә трубка тапымышам. Ленинградда вар иди, Москвада тапылмыр.

Елә ки, охудум Ајдын мәни сорушур, аһ чәкир, лап үрәјим хараб олду. Ушаглардан јахшы муғајат ол. Һамыја мәнән салам. Өпүрәм сәни вә Ајдыны, гызы да, Һејдәри дә, һамысыны.

Чәфәр Чаббарлы.
(1930-чу ил, Москва)

«Сонасы!»

Чох гәрибәдир. Билирсән, никаран галырам, Ағажаркил кәлиб, бир кағыз да јазмамысан. Ушаглар нечәдир, өзүн нечәсэн? Күларә шүттили чај ичир ја јох? Пул көндәрмишдим, кәлди чатды ја јох? 800 манат. Ханбачыја трамвај пулуну да вермишәм, вагон пулусуну да. Шејләри дә кәтирмишәм, бирбаш апарыб вагона гојублар. Тифлисә кетдим, кәлдим. Күларә үчүн мәрчәнгулудан бир кағызгабы алдым, евдә асмышам. Сәнин үчүн бир гајыш алмышдым, көндәрирәм. Белнә тут, сонра тик, јарамаса, бах көр, оланы будур да... Шәмсәддин бирисикүн кәләчәкдир. Мән дә өзүмү салдыра билсәм, бәлкә бир күнлүјә кәлдим. Олмаса, демишәм, Күларә үчүн фындыг алсынлар. Сонасы, сән аллаһ, јаз Күларә нечәдир. Јаз даһа нә сөзләр тапыбдыр, һамысыны јаз. Нечә јатыр, нечә дурур, нә дејир, нә демир, һамысыны јаз. Мән шад олдум ки, Ајдын вә Һејдәр дәрс охујурлар. Анчаг, Ајдыны чох јорма, гој бир аз кәзсин, динчәлсин, бәркисин. Өзүн сүд вә јумурта ич. Чох јахшы едирсән ки, јахшы јејирсән, јемәкдән јахшы дәрман ола билмәз.

Сонасы, дарыхырам сәнин үчүн, күндүз ахша-

ма кими кедирәм-кәлирәм, евләри ахтарырам. Елә билирәм отагларын бириндән чыхачагсан.

Операнын 4-чү пәрдәсинин жарысындајам. Анчаг, һәлә «Од кәлини» үзәриндә ишләјирәм. Чүнки ајын 15-дән мәшгләр башлана чаг. Һазыр олмалыдыр. Ону гуртарандан сонра операны — «Сәфаны» гуртарачағам. Сонра тәзә бир пјес башлајачағам. Бәлкә пјесі јазмаг үчүн баға кәлдим. Олмаса да, јазарам сәнә. Сонасы, мән кәлә билмәсәм, сән һеч олмаса, бир күн кәл, көрүм сәни. Елә үзүнү көрүм, сонра кет. Сонасы, медкарточка мәсәләсини сәнә јазмышдым, дүзәлибдир. Анчаг һәлә алмамышам, бу күнләрдә аларам. Кетмәјә вахтым јохдур. Сән олсан, мәни итәләјәрсән, ики күндә аларам. Сән јохсан, тәләсмирәм. Өзү дә лап јахшысындан. Өзүм јаман дејиләм. Нечә көрмүшдүсә Нуһ, ејләчәдир. Абед алмырам. Јумурта алмышдым, јејирдим, гуртарыб, лазым оlanda јумурта алдырарам. Мәнә нә вар, тәки, сән јахшы доланасан, Күларә, Ајдын долансылар! Күларәм јахшы долансын.

«Севил», «Јашар», «1905» вә «Алмаз»дан башка «Од кәлини» вә «Дөнүш»ү верирәм чапа.

Салам-дуа мәсәләсинә кәлинчә, һәр кәси көрдүн салам де. Зәһрәјә, Мәләкә, Мәммәдә, һамысына вә ушагларына. Керисини өзүн биләрсән. Чит-филян көндәрмишдим, јаз чатды, јох? Өпүрәм алнындан. Күларәни бәрк-бәрк, лап бәрк-бәрк, Ајдыны көзләриндән өп. Зејнәбә дә мәнлән салам де. Өпүрәм көзүндән.

Чәфәр Чаббарлы».

(1933-чү ил, Бақыдан Гылызы бағларына)

V

Халгымызын көзәл бир мәсәли вар: гајгыкеш, хошхасијјәт адамлар үчүн дејирләр ки, «бөјүклә бөјүкдүр, ушагла ушаг». Чәфәр дә белә инсанлардан иди. Өзү кәнч олмасына бахмајараг, гоча илә гоча, көрпә илә көрпә кими рафтар едәрди. Һамы илә дил тапар, бөјүкләрлә ширин-ширин сөһбәт етдији кими, ушагларла да һәвәслә әјләнәрди. О, ушаглары чох севәрди; һәм дә тәкчә өз оғул вә гызыны дејил, бүтүн ушаглары...һамысы-

ны өз баласы билир, кәнч нәслә кәлчәҗимиз кими бахырды. «Мирзәми» (ушаглар ону белә чағырырдылар) бүтүн мәнәллә ушагларынын сеvimли досту иди.

Чәфәр сон вахтларда Әзизбәјов адына Азәр-бајчан Дөвләт Драм Театрында ишләмәклә бәрабәр, киностудияда да чалышырды. Бундан башга ону каһ рус театрына, каһ операја, каһ ермәни театрына дәвәт едир, әсәрләринин тамашаја го-јулмасында ондан мәсләһәт алырдылар. Бә'зән ики-үч әсәр үзәриндә бирдән чалышыр, тәрчүмә илә дә мәшғул олурду. Бу гәдәр иш-күч ичиндә ушагларла мәшғул олмағы, онлары тәрбијә етмә-ји бир дәгигә дә олсун јаддан чыхармырды.

О, ушагларла сөһбәт етмәји, ојнамағы хүсуси илә чох сеvirди. Чәфәри бизим мәнәлләдә јашајан бүтүн ушаглар таныјыр, онунла ојнајырдылар. О, далана кирән кими «Мирзәми кәлди, Мирзәми кәлди!» — дејә онун архасынча дүшүр, әтрафында атылыб-дүшүрдүләр. Мирзәми ушагларын бирини-икисини гучағына көтүрүр, галанлары да о тәрәф-бу тәрәфиндән салланырдылар. Ишдән ар-ғын-јорғун кәлмәсинә бахмајараг, дәрһал онлар-ла ојнамаға башлар, ушагларын мүхтәлиф ојун-

Ч. Чабарлы кино режиссорлары.
В. Пудовкин вә А. Бек-Назаров илә Бақы кино студиясында.

ларында иштирак едәрди. Бүтүн бунлара көрөдир ки, Чәфәрин сәси ешидилән кими, балача һәјәтимизә отуза јахын ушаг жығыларды. Бә'зән ушаглары сәрбәст бурахар, өзү пәнчәрә архасында отуруб онларын ојнамасына тамаша едәрди. Нечә дәфә фотограф кәтириб ушагларла бирликдә шәкил чәкдирмишди.

О, ушаглары башына жыгы; онлара мүхтәлиф суаллар верир, дүзкүн чаваб верәнләри мұкафатландырырды. Чәфәр ушагларын тәрбијәсинә хүсуси фикир верирди. Јахшы јадымдадыр, биз Гылызы бағларында идик. Чәфәр мәнә тапшырмышды ки, ушаглары јухудан тез ојат, сәһәр сүбһдән бағын тәмиз һавасындан дојунча удсунлар. Лакин, бә'зән ушаглар сәһәр јухудан дурмагда тәнбәллик едирдиләр. Она көрә дә Чәфәр онлара белә бир маһны өјрәтмишди:

Дуран өкүз јатан өкүзү тапдалар,
Тапдалар һа, тапдалар, тапдалар.
Тәнбәл өкүзү гәссаб алыб шаппалар,
Шаппалар һа, шаппалар, шаппалар...

Сәһәр ушаглардан ким јухудан тез ојанардыса, бу маһныны охујуб јаындакылары ојадарды. Буна көрә дә ушаглар бир-бириндән тез јухудан

ојанмаға чалышардылар. Чәфәр гырагда дуруб онлара фикир верәр, һәтта јери кәлдикчә өзү дә онлара гошуларды.

Ушаглары дөјмәклә арасы јох иди, онлара сөз илә тә'сир едәрди. Лакин, бә'зән һирсләниб ушагларын үстүнә әл галдырмаға мәчбур оlanda, бизә дөјәрди ки, мән ушағы дөјдүјүм заман сиз тез кәлиб ону әлимдән алын. Чүнки, әввәлә, ушаг чох дөјүлсә, хараб олар; икинчиси дә ушаг гој әмин олсун ки, әл тутан олмасајды, чох дөјүләчәкди.

1933-чү илдә бизим мәһәлләмиздәки мәсчидин јериндә ушаг бағчасы ачылырды. О вахт шәһәрин учгар кушәси олан Дағлы мәһәлләсиндә бу бағча мәктәбдән сонра икинчи мәдәнијјәт очағы иди. Јени ушаг бағчасы мәһәллә әһалисинин бөјүк севинчинә сәбәб олмушду. Одур ки, бүтүн евдар гадынлар имәчилик тәшкил едәрәк, һәр күн ушаг бағчасына ишләмәјә кедирдиләр. Бу чүмләдән мән дә имәчиликдә иштирак едирдим. Бинанын баша чатдырылмасына аз галмышды. Бир истираһәт күнү гызғын иш кедирди. Һәмин күн евдар гадынларла бирликдә мүхтәлиф идарә вә мүәссисәләрдә чалышан гадынлар да бағча тикинтисинә көмәјә кәлмишдиләр. Һамынын башы ишә о гәдәр

гарышмышды ки, һәјәтдә бир нәфәр дә олсун наһара чыхмамышды. Күнорта үстү бир дә көрдүм ки, Чәфәр өз досту Мәммәд Әлили илә бирликдә, әлиндә бир бағлама, ораја кәлди. Мән сорушдум ки, ај Чәфәр, о әлиндәки нәдир? Чәфәр бағламаны мәнә вериб деди:

— Сонасы, сәнинчин наһар кәтирмишик. Көрдүм ки, кеч кәлдин, дедим јәгин арвады бәрк ишә тутублар, үстәлик Әлилини дә кәтирмишәм ки, шәклинизи чәксин.

Әлили бағчада имәчиликдә чалышан гадынларын фото-шәклини чәкди.

Бир нечә вахтдан сонра бағчанын ачылышы олду. Чәфәрлә мәни дә дә'вәт етмишдиләр, чүнки балача гызымыз Күларәни ораја гојмушдуг. Бағчанын ачылышы чох тәнтәнәли кечди. Чәфәр дә нитг сөјләди. Бундан сонра о, тез-тез бағчаја кедир, ушагларла узун-узады сөһбәт едирди. Бундан хошһал олан бағча мүдирәси өзү дә Чәфәри тез-тез бағчаја дә'вәт едирди. Чәфәр бағча мүдирәсинин сөзүнү јерә салмаз, ораја кедиб ушагларла әјләнәр, һәтта бә'зән наһар вахты онларла бир столда отуруб хәрәк дә јејәрди.

Чәфәр евдә ушагларын дәрси илә мәшғул ол-

маға да вахт тапырды. Онларын дәфтәр-китабыны јохлајыр, күнүн бир һиссәсини онлара сәрф едирди. О, һәтта башга јерләрә кетдији заман ушагларына ајрыча мәктублар јазырды. 1934-чү илдә Москвадан 10 јашлы Ајдына көндәрдији мәктубларын бириндә јазырды:

«Јолдаш Ајдын Чаббарлы! Бу, өмрүмдә биринчи мәктубдур ки, сәнә јазырам. Бу кечә јумбала-на-јумбалана кәлиб кирмисән јухума. Көрдүм гызын гулағындан тутмусан. Ајдын, јаз көрүм евдә нә вар, нә јох? Ушаглара нечә бахырсан, күлфәти нечә идарә едирсән? Мәһәллә ушаглары илә аран нечәдир? Рәһман илә күләширсән ја јох? Һејдәрлә нечә кечинирсән? Бу саат кәрәк ја чәрпәләнк сезонудур, ја да ашыг-ашыг. Јаз көрүм, Сонасы сәнә сап верир, вермир? Әкәр вермирсә, јаз, сәнә бурадан сап алым көндәрим. Бир дә, адә, филан-филан шүдә... бир утанмырсан, демирсән ки, бу Мирзәми ханы, готур бир кағыз јазым она? Вахтын олса, мәшғулијәтдән башын ајылса, мәнә бир кағыз јаз. О ки галды велосипедә, она һеч шәкк-шүбһә јохдур, кәрәк алам, вәссалам. Гој Сона гышгырсын ки, пулумуз чатмаз, гој Зејнәб десин ки, велосипед һәјәтин гырыны сөкәр, гој

ким нә дејир-десин, мәнә кар етмәз. Мәним сөзүм гәтидир: алачағам, вәссалам... Мән бу сөзләрн јазанда күнәш башыны пәнчәрәдән ичәри сохуб һыртылдады вә мәнә көк бир «Маладес» дејән-дән сонра, ону да деди ки, «Ал, һәр шеј онундур!» Мән дә дедим: Јахшы!

Салам-дуа анана вә һамыја.

Ајдынчијим, истәдим сәнә бир нечә јахшы мәсләһәт јазым, анчаг көрдүм бу чох шаблон иш-дир. Һәр кәс һәјаты өз әгли илә јашамалыдыр».

Башга бир мәктубда јазырды:

«Јолдаш Ајдын Чаббарлы!

Әввәлән, салам-дуа вә санијән бу тәрәфин әһвалатын хәбәр алсан, әлһәмдүллаһ, сәһиһ вә салим варыг вә сизин чаныныза дуаку варыг. Бир дә, јолдаш Ајдын Чаббарлы, сән јекә бир киши-сән, данга ашыг нәдир? Сән кәрәк чидди ишләр-лә мәшғул оласан. Одур ки, мән сәнин үчүн мү-кәммәл бир түфәнк алмышам, онунла милчәк ов-лајасан, ја да нишан атасан. Түфәнк беләдир ки, учунда резинли бир ағач вар, атырсан ағач чыхыр, кедир дәјир дивара вә һабелә. Бир дә сән зәһмәт чәкиб өз бачына бир аз өјүд вер, шит-шит күлмә-син (әмиси кими), әлинә кәләни ағзына апармасын (Мәләк бачысы кими), өзүнә дә декинән ки, Мир-

зәми ушаг-мушаг тајы дејил ки, сәнә кағыз јаз-сын, мән бөјүк кишијәм, мәнә јазыр, һачан сән дә гундагдан чыхарсан, онда сәнә дә бөјүк адам кими һөрмәт едәрләр; сән һәлә бәбәсэн. Декинән ки... Хүләсә, ағзына нә кәлди, де, гуртарды, кетди.

Ешитдим бағчаја кедирсән, билмәк истәрдим һансы бағчадыр, һарададыр вә кимин бағчасы-дыр? Анана декинән, гызын гулағына јекә сырға салмасын. О нәдир ки, анан сәнә дејир: Мирзәми ач галыб, бир дәнә кағыз да јазыб сорушмајыр-сан? Нә исә, бағчаја тәк кетмә, күчәдә ојнама та мән кәлинчә.

Ајдушка, сән јазмышдын ки, Сона бачы үчүн чохлу-чохлу пул кәтир. Пулу нә едирсән, сән өзүн һәлә пулсан да!.. Анчаг, һәр һалда, мән дә сәнин дедијинә көрә кедиб чохлу-чохлу пул алдым, кә-ләндә сәнин үчүн кәтирәчәјәм...

О сәфәр јазмышдын ки, ушаглар илә вуруш-мурсан, мән чох шад олдым. Конфети дә ондан сонра алдым. Бир азыны бу кағыз илә көндәри-рәм, Сона бачы шкафта кизләдиб, декинән Мир-зәми көндәрән конфетләри вер. Галаныны да мән өзүм кәләндә кәтирәрәм. Анчаг, бура бах,

вурушмамысан-вурушмамысан, јә'ни бир-икисинин дә башыны јармамысан? Өз башыны, јә'гин ки, бир нечә кәрә, бир нечә јердән ганадыблар. Анчаг, ејби јохдур, икидин башы галда кәрәк. Чалыш вурuşма, елә ки, вурuşдун, дөјмәк дөјүл-мөкдән јахшыдыр, чүнки адамын чибиндән кедир... Күларәјә де ки, онун да кағызыны алдым, гулуғуна јетишәрик. Һөјдәр илә, Рәһман илә, Сәт-тар илә мән кәлинчә нечә јол вурuşмусан, һесабыны сахла.

Салам-дуа мөндән бүтүн мөһәллә ушагларына, пәпәјәјәндән-мәмәјәјәнә кими. Өпүрәм һамынызы, ајрылыгда сәни».

Чөфәр һәтта узагда оланда да мөһәллә илә, гоһум вә танышларла, онларын ушаглары илә марагланырды, нечә јашадыгларыны, сәһһәтләрини сорушурду. Јенә Москвадан Ајдына јаздыгы бир мөктубда онун балача достларынын кефини хәбәр алырды:

«Ајдын!

Сәнин телеграмыны алдым, чох шадам. Апчаг, јазырсан ки, мән јахшыјам. О бири ушаглардан вә Сонадан бир шеј јазмамысан, мән дә дөјирәм бөлкә онлардан кефсизи вар? Кағыз јазанда кәрәк

елә јазасан, ајдын олсун. Мән јахшыјам, ајын 13-дә, кәрәк ки, ахшам Москвадан јола дүшүрүк.

Баги салам-дуа бүтүн мөһәллә ушагларына.

Ајдушка, елә ки, чыхырам бајыра, бир ушаг көрүрәм, тез бахырам көрүм сәнә охшајырма? О саат кирирәм јахындакы дүкана, сәнин үчүн јахшы-јаман бир шеј алырам. Бу саат сәнә дөрд јапма балыг алмышам, гојмушам габағыма, кәләндә кәтирәчәјәм.

Ушаглара вә анана салам, өпүрәм сәни. Ајдушка, елә бир кағыз јаздын, јорулдун? Даһа нә үчүн јазмајырсан? О бири кағызыны сахламышам, рамкаја салачағам. Дәрсини јахшы оху, һа! Өпүрәм сәни!».

Чөфәр мөктубларда хаһиш едирди ки, ушаглар она мөктуб јазсынлар, јаза билмәјән көрпәләрин бармагларыны мөктуба басыб көндәрмәјими, ушагларын дилиндән она мөктуб јазмағымы хаһиш едирди. Өзү бә'зән ушаг дилиндә мөктублар јазырды. Бир дөфә Тифлисдән зәнк вуруб деди ки, Күларәни телефонун јанында тут, гој гышгырсын, мән сәсини ешидим. (О заман һәлә Күларә дил ачмамышды). Бир дөфә дә почталјон евә бир мөктуб кәтирди, үстүндә јазылмышды:

«Чатачаг Чәфәр гызы Күларәжә».

О, балача гызына жазырды:

«Күларә!

Бармагларыны кағызда көрдүм... Өпдүм, һәр күн өпәчәјәм, Јејирәм бармагларывы, көзләриви. Мәнә кағыз јаз! Дүлала, сәнә дихли-дихли гага көндәрирәм. (Күларә, сәнә чохла-чохла ширни көндәрирәм)».

Чәфәр кәнч нәслин кәләчәјинә бөјүк үмид бағлајырды. «Севил» пјесиндәки Күндүз сурәтини, «Алмаз»дакы Сүрмәни чох сеvirди. «Алмаз»ын илк гурулушу заманы дејирди:

— Күларә бөјүјән кими, апарачағам ону сәһнәјә, Сүрмәни ојнасын.

Лакин, Чәфәр бу арзусуну көрмәди. Өлүмүндән сәккиз ил сонра мән онун арзусуну јеринә јетирмәк үчүн гызымы Әзизбәјов адына театра апардым. Балача Күларә «Алмаз»ын јени гурулушунда бир-ики дәфә Сүрмә ролунда чыхыш етди.

Чәфәрин пјесләриндәки гәһрәманларын адларыны ата-аналар јени доғулан ушагларә верәндә о, чох сеvirирди. Буна көрә дә бу адлары хүсу-си бир һәвәслә сечир, өзү дүшүнүб тәзә адлар

тапырды. Чәфәр истәјирди ки, халгымызын балача оғул вә гызларынын һәјаты Күндүз кими ајдын вә ишыглы олсун, онлар бөјүјәндә Огтај тәкин елин оғлу олсунлар, Елхан, Горхмаз, Севил кими јени һәјат угрунда мүбаризә етсинләр, Алмаз кими, Јашар кими ишләјиб јашасынлар.

Сон заманлар о, ушаглар һаггында пјес вә киносенари јазмаг фикриндә иди. Анчаг, амансыз өлүм бу арзусуну да јеринә јетирмәјә имкан вермәди.

Чәфәр бөјүкләрә гаршы да чох меһрибан вә һөрмәтчил иди, онларла узун-узады мүсаһибәләр, каһ мүбаһисә, каһ да зарафат етмәји чох сеvirди.

1933-чү илин јәј вахтлары иди. Чәфәр тездән јатагдан галхыб һәјәтимиздәки кичик бағчаја чыхды. Сәһәр јухусу ширин олдуғу үчүн мән һәлә јеримдә узанмышдым. Бир гәдәрдән сонра о, әлиндә гәләм-кағыз ичәри кириб: «Ај Сонасы, сән һәлә јатмысан, мән кедиб бир гәзәл дә јазыб гуртармышам» — дејәрәк, «Көрдүм үзүнү бағчада лаләм јада дүшдү» гәзәлини охумаға башлады.

Бош вахтларында күчәжә чыхар, евләрнн габагына топлашан гоча кишиләрлә сөһбәт едәрди. Һәтта евимизә кәлән харрат, бәнна, монтјор, даш-јонан (о заман биз инди јашадығымыз еви тикдирдик) вә башга усталарла узун-узады данышарды. Јадымдадыр, бир дәфә евимиздә ишләјән бир рус харрат Чәфәрнн гәзетдә верилмиш шәклини көрүб сорушду:

— Сона ханым, бу сизин әриниз дејилми?

— Өзүдүр, — дедим.

Харрат тәәччүб етди:

— Паһо, бу ки, бөјүк адам имиш, һеч биз билмәмишик. Бизимлә зарафат едир, бизимлә бирликдә ишләјир... Интересно!

Гадынларын лајлалары, јасханаларда ағы дејиб охшамалары Чәфәри чох марагландырырды. О, тез-тез анам Зејнәби күчлә лајлај охутдуруб она диггәтлә гулаг асарды. Бибинәвәмиз Сара һәмишә бизә кәләндә јасханаларда, тојханаларда нәләр олдуғуну данышыб, јери кәләндә бә'зи таныш гадынларын ојунларыны да чыхарарды. Чәфәр онун адыны «симсиз телеграф» гојмушду.

Чәфәрнн мәнәлләдә көрдүјү әһәмијјәтли һадисәләр, етдији сөһбәтләр бош-бошуна кечмәз, бә'

зән јени әсәрләриндә мүхтәлиф епизоллара, бә'зән дә мүстәгил сүжетләрә дөнәрди. Мәсәлән, о «Диларә» һекајәсинин мөвзусуну мәнәлләмиздә баш верән бир һадисәдән алмышды. Биз Бөјүк Салјан күчәсиндә јашајырдыг. Јухарыја һәлә трамвај галхмадығындан, адамлар Коммунист күчәсинә пијадә кедиб-кәләрдиләр. О вахтлар күчәләрә асфалт дөшәнмәмишди. 4-чү Тәзәпир күчәсинин гурулушу чох пис иди: ениш вә дар. Буна көрә дә гышда орадан кечмәк чох чәтин иди. О күчәжә «Дарданел» дә дејирдиләр. Бир дәфә Чәфәр евә чох тутгун кәлди. Сәбәбини сорушдум. «Аһ Сонасы, — деди, — бир киши гызы гучағында олараг «Дарданелдән» кечәркән јыхылды, гычы сынды. Гычынын сынмасына бахмајараг, гызыны синәсинә басыб һөнкүр-һөнкүр аглајырды»... Бир нечә күндән сонра «Диларә» һекајәсини јазды.

О, јазачағы әсәрләрин нәинки мөвзусуну әввәлчәдән фикирләшәр, мүкәммәл планыны тутар, ајры-ајры сурәтләрин даһили аләмини, харичи көркәмини саатларла фикирләшәрди; һәтта онларын һансы актјорлар тәрәфиндән ифа едиләчәјини дә нәзәрдә тутарды.

Мәсәлән, бир күн евә кәләркән мәнә деди ки, Бахшыны тапмышам. Мән онун бу сөзүнә мәәт-тәл галыб, сорушдум:

— Бахшы кимдир, ај Чәфәр, ону һардан тап-мысан?

— Еһ Сонасы, — деди, — билмирәнми, «1905-чи илдә» пјесиндәки Бахшыны дејирәм дә. Вал-лаһ, ону Сүлејман Тағызадәдән башга чәтин ја-радан олсун. Амма, өз арамыздыр, Сүлејмана дејәндә ки, Бахшы тар чалыр, дајаныб матдым-матдым көзүмүн ичинә бахды, јазыг-јазыг деди: «Ахы, мән тар чала билмирәм». Мән дә она де-дим: «Тар чалмаға нә вар ки, өјрәнәрсән дә. Әкәр истәјирсән, Бахшыны ојнајасан, кәрәк тар чала-сан. Тарсыз Бахшы олмаз»... О, башыны ашағы салыб дәрин фикрә кетди. Дејәсән, һәриф тар чалмаг арзусунда иди, амма тары јох иди. Мән Сүлејманы «Коммунист» күчәсиндәки мусиги аләт-ләри мағазасына апардым, јахшы бир тар алыб она бағышладым. Көрәрсән, нечә Бахшы јарада-чаг!..

Чәфәр актјор вә режиссорларла мөһкәм дост-луг едирди. Елә күн олмазды ки, онлардан еви-миздә гонаг олмасын. Чәфәрин бир јахшы адәти

дә вар иди: һәлә-һәлбәт һаһар вахты евдә олар-ды, өзү дә тәк јох, мүтләг үч-дөрд досту илә бир-ликдә кәләрди. О, хәрәји тәк јемәзди. Бу адәтнин билдијимиздән, һәр күн хәрәјимизи 5—6 адамлыг артыг биширәрдик.

Бөјүк сәһнә усталарымыз Аббасмирзә Шәриф-задә, Исмајыл Һидајәтзадә, Үлви Рәчәб, Мәрзијә ханым Давудова, Сона ханым Һачыјева, режис-сор Александр Александрович Туганов вә башга-лары тез-тез евимизә јығышардылар. О вахтлар режиссор ассистенти ишләјән Мәммәд Әлили исә бизим евин даими сакинләриндән иди.

Чәфәрин достлары чох иди. Әкәр мән десәм ки, онун кичик отағы бир нөв сәнәт түрбәси иди, сәһв етмәрәм. Бу евә о заманын сәнәткарларын-дан кимләр кәлиб кетмәмишдир! Бу достлар, әсил сәнәт достлары, театр мүһәһидләри идиләр! Нечә дә ширин сөһбәтләр, гызғын мүһәһисәләр едирдиләр. О күнләр һеч вахт хатиримдән чых-маз.

Чәфәрә бөјүк мәнәббәт бәсләјән унудулмаз сәнәткарымыз Аббасмирзә Шәрифзадә бир күн она деди:

— Чәфәр, каш аллаһ сәнә јүз ил өмүр версин,

сән дә јени-јени пјесләр јазасан. О заман мән нә гәдәр сурәтләр јарадарам!

Чәфәр дә өзүнә мәхсус дәрин күлүшлә она белә чаваб верди:

— Аббас, ашна, дејәсэн, сән мәнән чох јашамаг истәјирсән. Јох, пахыллыг етмирәм, тәки сән чох јашајасан. Сәнин өмрүнүн узун олмасы, мәним образларымын да чох јашамасы демәкдир.

Бизим айләнин ән јахын достларындан бири дә — Ѓидајәтзадәләр айләси иди. Исмајыл Чәфәрин гардашлығы олдуғу кими, онун һәјат јолдашы Солтан ханым да мәним бачылығымдыр.

Гочаман «Молла Нәсрәддин»чи, мүһәррир вә театр хадими Мирзә Мәммәдәли Сидги дә Чәфәрин јахын досту иди. «Севил» пјесиндәки Мирзә Мәммәдәли сурәтини Чәфәр бу оржинал инсана һәср етмишдир. Мәнә елә кәлир ки, Чәфәр театр коллективи илә јахын олмасајды, бәлкә дә јаратдығы сәһнә сурәтләри бу гәдәр парлаг чыхмазды.

О, тәкчә Азәрбајчан театры илә дејил, Бақыда олан рус, ермәни вә башга театрларла да јахындан әлагә сахлајыр, онларын да көркәмли сәһнә хадимләри илә достлуг едирди. О, бу театрларын јалныз мүәллифи дејил, ејни заманда азаркеш тамашачысы иди,

Бир дәфә Азәрбајчан театрындан зәнк едиб ону хәбәр алдылар. Чәваб вердим ки, евдә јохдур. Кечә евә гајыданда сорушдум:

— Јенә һарада идин, ај Чәфәр?

— Ермәни театрына кетмишдим, — деди.

Мән күлә-күлә она бир дә суал вердим:

— Балам, сән лап ағ еләдин. Азәрбајчан театрына кедирсән — буна сөзүмүз јох; рус театрына кедирсән — јенә сөзүмүз јох, чүнки рус диллини билирсән. Јахшы бәс ермәни театрынын сәнә нә дәхли вар ки, ермәничә билмирсән?

Чәфәр дә күлә-күлә чаваб верди:

— Сонасы, сән дә лап гәрибәсэн, һа! Мәкәр театра бахмаг дил билмәкләдир? Истәјир лап инкилис дилиндә олсун, сәнәтин көкү бирдир. Акт-јор ојнуна, режиссор ишинә бахмаг үчүн дил лазым дејил ки. Бир дә, мән пјесләрин мәзмунуну билирәм ахы...

Сонралар билдим ки, Чәфәр белә еләмәкдә һағлы имиш. Хүсусән о, бизим драм театрында режиссор ишләркән сәһнә гурулушу илә даһа чох марагланырды. Тәсадүфи дејил ки, өмрүнүн сонунә јахын, кәнч гүввәләрдән јени бир театр јаратмаг фикринә дүшмүшдү, һәтта бу мәгсәдлә

Исмајыл Гидајэтзадә илә бир әһднамә дә багламышды.

Нечә олдуса, сорушдум:

— Режиссорлуг чәтиндир. јохса пјес јазмаг?

— Һәр икиси чәтиндир, амма режиссорлуг мәним үчүн даһа чәтиндир, — деди. — Режиссорлуг бөјүк сәнәтдир, бу һәлә биздә ағыллы-башлы инкишаф етмәмишдир. Елә билирләр ки, режиссорлуг һалвадыр. Јох, Сонасы, режиссор да драматург кими бир сәнәткардыр. Режиссор вар—әсәри өлдүрәр, режиссор да вар—әсәри галдырар. Амма, инди өз арамыздыр, әсәр дә вар, әсәр дә...

О, өз јазылары кими, тамашаја гојдуғу пјесләрә дә бүтүн гүввәтини верир, нечә дејәрләр, чаныны сәһнәдә гојурду. Буна көрәдир ки, театрда режиссор ишләркән, евә чох јорғун кәлирди.

Бир дәфә дедим:

— Чәфәр, әсәр јазмаг бундан асан имиш. Кәлсәнә, бу режиссорлугдан әл чәкәсән!

Белә чаваб верди:

— Јох, Сонасы, сәнә зарафат кәлмәсин. Мән өз әсәрими тамашаја гојурам. Сонра да... Јох, даһа мән режиссорлугдан әл чәкә билмәрәм.

Бәлкә дә елә бунлара көрә онун јахын достлары арасында театр вә инчәсәнәт хадимләри

јазычылардан даһа чох иди. Мән, әлбәттә, о достлары нәзәрдә тутурам ки, тез-тез бизим евдә, Чәфәрин сүфрәси башында олардылар. Көрүнүр, тәсадүфи дејилмиш ки, о, кечә-күндүз театрда дүшүб галдығы һалда, јазычылар иттифагына чох надир һалларда кедәрди. Үмумијјәтлә исә, Чәфәр бүтүн јазычылара һөрмәт вә мөһрибанлыг көстәрәр, онлардан да гаршылыгылы сурәтдә ејни мүнәсибәт көрәрди. Өзүндән кәнч олан драматург, шаир вә насирләрә, јә'ни әдәбијјатымызын јени нәслинә хүсуси гајғы көстәрәрди. Истәр јашлы, истәрсә дә кәнч нәслин нүмајәндәләринә өз објектив дүшүнчәси илә гијмәт верәр, онларын әсәрләри һаггында фикирләрини пәрдәләмәдән үзләринә сөјләр, ачыг-сачыг мәтбуатда јазарды.

Мәсәлән, јазычы Сејид Һүсејн илә о, узун мүддәт гәзет редаксияларында бирликдә чалышмышды, јашча ондан кичик олса да, досту иди. Чәфәр «Севил» пјесини јазмаздан әввәл онун сүжетини Сејид Һүсејнә данышмышды. Бундан бир мүддәт сонра «Ингилаб вә Мәдәнијјәт» журналында дәрч олунап «Ики һәјат арасында» һекајәсинин мәзмунунун «Севил»ә чох охшадығыны көрән Чәфәр Сејид Һүсејнә демшиди: «Ахы, бу

эсэрин мээмунуну мэн сэнэ данышмышам вэ демишэм ки, бу мөвзуда пјес јазырам. Инди чамаат белэ дүшүнөчөк ки, Чәфәр Чаббарлы буну Сејид Нүсејдән оғурлајыб. Хаһиш едирәм, бу барәдә мөтбуатда чыхыш едәсэн». Сејид Нүсејн гардаш да, һекајесинин икинчи һиссәси журналда чап олуһанда, гејд етмишди ки, һәмин мөвзуну она Чәфәр Чаббарлы данышыб.

Башга бир мисал: гоһумларымыздан, кәнч бир әдәбијјат һәвәскары бир пјес јазмышды. Чәфәрә охуду. Чәфәр пјеси мөһкәм тәнгид едиб гәти билдирди ки, бу шәкилдә ону сәһнәјә чыхармаг олмаз. Мүәллиф пәрт һалда кедәндән сонра мән дедим:

— Ај Чәфәр, чаван оғландыр, тәзә-тәзә јазыр, нејчүн үрәјини сындырдын, пјесини алыб дүзәлдәјдин, тамашаја гојаждылар.

О, чидди сурәтдә деди:

— Ахы, белә олмаз, Сонасы. Мән эсәри јаландан тәрифләсәм, мүәллифи алдатмыш оларам; бу да ки, она зәрәрдир. Әлбәттә, мән онун үчүн тәзә бир пјес јазә биләрәм. Анчаг, бунун нә онун өзүнә, нә дә театра бир хејри олар. Инди исә она һөгсанларыны көстәрдим. Гүввәси чатарса, өзү

дүзәлдәр; бачармазса, јазмаса јахшыдыр. Кәнч јазычыја ән јахшы көмәк—елә будур.

Башга бир кәнч һәмјерлимизинсә һәгиги исте'дадыны Чәфәр јүксәк гијмәтләндирирди. Бу кәнч—Микајыл Мүшфиг иди. Бир дәфә күчәдә онунла көрүшдүк. Ајрыландан сонра Чәфәрдән сорушдум:

— Микајыл нечә јазыр?

О, тәрәддудсүз чаваб верди:

— Микајылын чошгун тәб'и вар; о, надир бир исте'даддыр. Мүшфиг бөјүк шаир олачаг...

Чәфәр башгаларынын јарадычылығына олдуғу кими, шәхси јарадычылығына да чох тәләбкар иди. Бәлкә дә елә буна көрә о, һәмишә өзүнү һәвәскары адландырырды. Өмрүнүн сонуна јахын, артыг тәкчә Азәрбајчанда дејил, бүтүн Советләр өлкәсиндә танынмыш бир драматург икән, она белә бир суал вердим:

— Ај Чәфәр, һамы Јазычылар Иттифагынын үзвүдүр, бәс сән нијә ораја даһил олмурсан?

О, күлә-күлә деди:

— Ораја бөјүк јазычылары гәбул еләјирләр. Мән һәлә нә јазмышам ки, јазычы олум? Гој бир аз да јазым, сонра бу барәдә фикирләшәрик.

Бу тэвазэкарлыгына бахмајараг, өмрүнүн сон илиндә—1934-чү илин мартында Чәфәри Азәрбај-чан Совет Јазычылары Иттифагына үзв гәбул етдиләр. Нәмин илин августунда исә о, Үмүмит-тифаг Совет Јазычыларынын I гурултајында Ит-тифагын идарә һеј'әтинә вә рәјасәт һеј'әтинә үзв сечилди.

Гурултајдан гајыданда ону тәбрик етдим:

— Ај Чәфәр, бәс дејирсән јазычы дејиләм, ам-ма көр сәни һараја сечибләр.

— Нә, Сонасы, инди дејәсән бир ба...лача јазычыја охшајырам, — деди.

Нәмин илдә Бакы әмәкчиләри ону Бакы Советинә депутат сечмишдиләр. Илк ичласдан һаһара кеч кәлди. Мән өз адәтимчә јенә килејләндим:

— Аз ишин вар иди, бириси дә бу јандан әлә-вә олунду.

Чәфәр јарыһәнәк-јарыкерчәк деди:

— Бу даһа һөкүмәт ишидир, Сонасы, депутат-лыгла зарафат еләмәк олмаз. Севил демишкән, Балаш даһа бөјүкләрдән олуб, еј...

О, Бакы Советинин депутаты оландан сонра евимизә кәләнләрин сајы даһа да чоһалды. Сечи-чиләрин һәрәси бир иш үчүн она мүрациәт едир-

ди: кими мәнзил, кими иш үчүн, кимиси дә елә-белә, суал-чаваба кәлирди. Чәфәр дә һамы илә мәшғул олур, бүтүн кәләнләри разы јола салмаға чалышырды.

Белә вахтларда она дејирдим:

— Чәфәр, дејәсән Баксовети көчүрмүсән еви-мизә, Мирзә Сәмәндәр демишкән, шикајәтчилә-рин бири кедир, о бири кәлир.

О да белә чаваб верирди:

— Милләтә гуллуғ етмәк лазымдыр, Сонасы. Јахшы ки, гапымызы таныјырлар. Бир дә, ахы сән билирсән ки, мән гонаг-гараны чоһ сеvirәм. Нәјә лазым о ев ки, кәлиб кедәни олмасын!

VI

Бүтүн бунлара бахмајараг, сон заманлар әсә-би көрүнүрдү. Дахилиндән кечәнләри бүрүзә вер-мәмәјә чалышса да, һисс едирдим ки, онсуз да хәстә олан үрәји нәдәнсә даһа чоһ сыхылыр. Әл-бәттә, габагларда да онда белә һаллар олурду. Лакин, инди бу вәзијјәти, аз гала, данми бир шә-кил алырды. Сәбәбини сорушурдум, кизләдирди, «Фикир вермә, Сонасы, бир елә шеј јохдур» — дејиб мәнә тәсәлли верирди. Нәһајәт, бир күн

чох эсэби һалда евә кәлди, мән ағзымы ачмаға мачал тапмамыш, өзү бирдән-бирә деди:

— Даһа театра кетмәјәчәјәм!

Дүзү, чох тәәччүб етдим: доғма еви, аиләси гәдәр севдији бир коллективдән ајрылмасына сәбәб нә иди?

— Даһа бәсдир, дөздүм, — деди. — О театр, о да онлар, өзләри билсинләр! Мән исә киностудияја кечирәм...

Сонрадан өјрәндим ки, Чәфәрин бәдхәһлары онун әлејһинә мүкәммәл бир интрига јарадыблар: куја Чаббарлы Азәрбајчан Драм Театрыны монополијаја көгүрүбмүш. Һәтта, өлүмүндән чәмйис бир ај әввәл о, бу һагда Совет Јазычылары Иттифагынын тәшкилат комитәсинә рус дилиндә белә бир әризә дә јазыбмыш:

«Нојабрын 25-дә АДДТ әмәкдашларынын истәһсалат мүшавирәсиндә актјорлардан бири рәсми сурәтдә билдирмишдир: «Пролетар јазычылары дејирләр ки, нә гәдәр Чәфәр театрдадыр вә јазыр, биз ораја пјес вермәјәчәјик». Мән белә һесаб едирәм ки, бу, јазычылара гаршы провокасија вә бөһтандыр. Ишләдијим тәшкилатын үзвләри тәрәфиндән јарадычылыг рәгабәтинин мәни

инзибати чәһәтдән сыхышдырмаға кечирилмәси јолверилмәздир. Һәр һалда мән тәшкилат комитәсинә мүрациәт едәрәк, совет јазычыларынын ајры-ајры үзвләри јахуд груплары тәрәфиндән белә бир идднанын олуб-олмадығыны ајдынлашдырмағы хәһиш едирәм. Әкәр бу доғру исә, мән дәрһал театры тәрк етмәјә һазырам, тәки онлар јазсынлар. Мән башга мүәссисәләрә: 14 илдән бәри кимсәнин һеч бир шеј јазмадығы вә мәним бу ил ики либретто јазмалы олдуғум операја; һеч вахт ишләмәдијим вә буна бахмајараг репертуарыны мәним «1905-чи илдә», «Алмаз», «Јашар», «Севил» пјесләрим тәшкил едән рус ишчи театрына; 14 илдән бәри кимсәнин һеч нә етмәдији, бирчә әдәд дә олсун гурулуш вермәјән, мән исә өзүмү орада ишләмәјә борчлу сајдығым Азәркиноја; репертуарынын 80%-и «Севил», «1905-чи илдә», «Јашар» пјесләримдән ибарәт олан ермәни театрына ишләмәјә кедәрәм; һабелә пјесләримин әксәријјәти ојнанылан өзбәк, түркмән, тачик, татар театрларында, фәһлә клубларында ишләрәм. Нәһајәт тамамилә јазмаја биләрәм. Тәки о јолдашлар јазсынлар.

Тәшкилат комитәсиндән хәһиш едирәм ки,

Һәмнин мәсәләжә өз мүнәсибәтини ајдынлашдырсын».

Беләликлә дә, Чәфәр тамамилә театрдан чыкыб Бакы киностудиясында даими ишә кечди.

Бајаг дедијим кими о, бундан габаг да кинода чалышырды. Нечә дејәрләр, бу штатданкәнар иш бир нечә ил әввәл «Севил» кино-филми үзәриндә башланмышды. Чәфәрин ссенариси үзрә чәкилән һәмнин филмдә мүәллиф, мәшһур кино режиссору Амо Бек-Назаров илә бирликдә икинчи режиссор кими ишләјирди. Чәфәр һәр һансы јарадычылыг ишиндә олдуғу кими, бурада да бүтүн варлығы илә јашајырды. Хүсусән о, экранда Севил ролуну чанландырачаг актрисаны тапмаг үчүн нә гәдәр әзаб чәкди, ону јетишдирмәк үчүн нә гәдәр әмәк сәрф етди. Чәфәр истәјирди ки, филмдә Севили мүтләг азери гызы ојнасын. О, бу арзусуна да өзүнә мәхсус бир инадкарлыгла наил олмушду. Һәтта башына гәрибә мәчаралар да кәлмишди. Оун «Күләр» һекајеси бу мөвзуја һәср олунмушдур.

Киностудияда режиссор ассистенти ишләјән Мәммәд Әлили илә бирликдә күнләрлә шәһәри кәзирдиләр, орада-бурада көрдүкләри вә Севил ролу үчүн мүнәсиб сајдыглары кәнч азери гызлары-

нын ардынча дүшәрәк, онларын евләринә кедир, валидејиләрини «дилә тутараг» гызларынын филмә чәкилмәсинә разылыг вермәләрини хаһиш едирдиләр. Лакин, о заман хејли мүддәт буна наил ола билмирдиләр. Һәр күн евә чох үзкүн дөнүр вә тәәссүфлә дејирди:

— Јенә дә Севили тапа билмәдим. Лап әлдән-ајагдан дүшмүшәм. Бирчә тезликлә о күн кәләјди ки, ата-аналарымыз өз гызларынын әлләриндән тутуб өзләри киностудияја кәтирәјдиләр, филмләрә чәкдирәјдиләр.

Мән она дедим:

— Нијә өзүнү бу гәдәр әлдән салырсан? Гој елә кинода да Севили Мәрзијә ханым ојнасын да!

— Мүмкүн дејил, — деди, — театр башгадыр, кино башга!

Бир нечә күн сонра јенә евә фикирли кәлди. Ганыгаралығынын сәбәбини билдијимдән сорушдум:

— Нә олду, Чәфәр, јенә Севили тапа билмәдин?

— Тапмышдым, анчаг әлимдән чыхды. Лап бир азча галмышды, — дејә сөһбәтә башлады.

Мә'лум олду ки, о, «Тәјјарә» кино театрында¹

¹ Инди Бакы универмагы (көһнәси).

узун бојлу, галын һөрүклү, чатма гашлы чаван бир гыза раст кәлмиш, сеанс гуртардыгдан сонра ону аддымбааддым изләјәрәк, евләринә гәдәр кетмиш, гызын атасы илә сөһбәт етмишдир. Лакин, илк көрүш заманы кишинин разылығыны ала билмәмишдир. Гыз Чәфәрә дәрин тә'сир бағышламышды. Елә отуруб-дуруп дејирди:

— Сонасы, әкәр о гызын ичазәсини ала билсәм, филмдә көзәл бир Севил сурәти јарадарыг.

Чәфәр инадындан дөнмәди. Ертәси күн, сораг-лашыб онларын аиләсинә јахын бир адам тапды вә гызын атасы Мирзаға киши илә јенә сөһбәтә кетди. Бир нечә күн сонра, севинчлә евә кәлиб деди:

— Ахыр ки, һәр шеј дүзәлди! Сағ олсун Мирзаға киши, чох һәнкамәдән сонра Иззәт ханымын киноја чәкилмәсинә разылыг верди.

Бу гыз—о вахт Азәрбајҗан Нефт Институтунун талибәси, бу күн исә техника елмләри доктору, профессор Иззәт ханым Оручова иди. Чәфәр һәр күн өзү ону фәјтонла евләриндән киностудијаја апарыб-кәтирирди.

Тез-тез евдә ондан сөһбәт ачыб дејирди ки, мән белә бир истә'дада малик олан гыз көрмәми-

шәм. Мәнчә башга бир гыз Севили экранда онун кими чанландыра билмәз. О, инадла мәшг едир, өзү үчүн тамамилә тәзә олан, чәтин актјор-луг сәнәтинә мәһарәтлә јијәләнир. Хүсусән, Севилин чадраны атмаг сәһнәсини мән истәјән кими верә билмәк үчүн, билсән, нә гәдәр чалышыр.

Бир дәфә сорушдум:

— Чәфәр, нә олду, һәмнин сәһнәни чәкә билдинми?

О, кәдәр ичәрисиндә мәнә чаваб верди:

— Јох, һәлә јох... Нә гәдәр чалышырамса, Севилин чадраны башындан атмасы сүн'и чыхыр. Ахы, мән о гызы нечә данлајым ки, кәнч јашында бир дәфә дә олсун башына чадра өртмәмишдир?.. — Сонра күлүб әләвә етди: — Биллисәнми, Сонасы, сраға күн Иззәт ханымы евә кәтирәндә анасы Рүбәбә хала мәнә нә деди: «Ај огул, бу нә ловдур мәни салмысан? Даһа евдә һалаватымыз јохдур. Гыз күндә јүз дәфә чаршафымы башына өртүр, сонра јерә туллајыр. Неч билмирәм бу ојунун ахыры нә олачаг?» Мән дә белә чаваб вердим: «Ахыры о олачаг ки, чаршафын јыртылачаг, Мирзаға әми дә даһа сәннин үчүн тәзә чаршаф алмајачаг. Беләликлә, Севил илә бәрабәр сән дә

«чадрадалој» елѣјѣксѣн...» Арвад тѣѣччѣб ичиндѣ јериндѣ донуб галды.

Нѣнајѣт, «Севил» филми чѣкилиб гуртарды вѣ экрана чыхды. Чѣфѣр кинодакы бу илк ишиндѣн хѣдсиз дѣрѣчѣдѣ севинди. Дѣрхал «Алмаз» филминин чѣкилишинѣ башлады. Бурада да гѣхрѣман ролуну, јѣни Алмазы Иззѣт ханым ојнајырды. Тѣссѣф ки, Чѣфѣр бу гурулушу баша чатдыра билмѣди. Амансыз ѣлѣм ону бу ишиндѣн дѣ вахтсыз ајырды. Чѣфѣрин сѣнѣт достлары «Алмаз» филмини Чѣфѣрсиз чѣкиб гуртардылар вѣ 1935-чи илин ахырында, онун ѣлѣмѣнѣн биринчи илдѣнѣмѣндѣ, иши мѣвѣффѣгијѣтлѣ гуртардыглары хаггында мѣзары ѣстѣндѣ ранорт вердилѣр.

Габагларда гејд етдијим кими, Чѣфѣрин сѣхнѣти о гѣдѣр дѣ јахшы дејилди. Хѣсусѣн сон заманлар лап зѣифлѣмишди. Узун иллѣрдѣн бѣри динчлик билмѣдѣн кѣркин ишлѣмѣк ѣз тѣсирини кѣстѣрмишди. Буна ѣлазѣ олараг, хѣтта бу ѣзкѣн вахтында да истирахеѣт етмѣмѣси, хѣсусѣн ѣзѣнѣ мѣаличѣ етдирмѣмѣси, нѣнајѣт, ону јатага дѣшмѣк дѣрѣчѣсинѣ кѣтирмишди. О исе, јенѣ ѣз ишиндѣ иди.

1934-чѣ ил декабр ајынын 27-си иди. Ахшам саат 5—6 оларды. Гызым Кѣларѣни хѣкимѣ апармага хазырлашырдым. Ејвандан дѣшѣркѣн, Чѣфѣрин ики нѣфѣр киностудија ишчиси илѣ кѣлдини кѣрдѣм. Онун кѣјнѣјинин јахасы ачыг, галстуку вѣ папагы ѣлиндѣ иди. Ўзѣндѣ, кѣзлѣриндѣ ағыр бир ѣзкинлик хисс олунурду. Бѣрк нѣјѣчанландым:

— Чѣфѣр, сѣнѣ нѣ олуб, јаханы нијѣ ачмысан?

— Нѣч бир шеј олмамышдыр, Сонасы, бир аз јоргунам, — дѣди.

Лакин, мѣн сакит ола билмѣдим:

— Јоргуслуғун биринчи дѣфѣ дејил ки, хѣмишѣ јорғун олурсан, да. Амма, инди... бѣлкѣ бир јерин аграјыр?

— Јох, јох, нарахат олма... Кино-фабрикада јыхылмышдым, бир аз ѣзѣмѣ итирдим; дѣрман вердилѣр, кечди. Инди јахшыјам.

Тѣз јерини дѣзѣлдиб, ону јатага узатдым. Јарым саат сонра хѣким кѣлди, мѣјинѣ етди, ѣрѣјинѣ гулаг асды. Онун дѣдијинѣ кѣрѣ, Чѣфѣрѣ бир балача сојуг дѣјмишди. Ўч кѣн евдѣн чыхмамалы иди. Хѣкими јола саларкѣн, Чѣфѣрин ѣрѣјинин вѣ-

зијјетини сорушдум вә биллијим үрәк хәстәликләринин һамысыны сајдым:

— Доктор, — дедим, — үрәји нечәдир? Парокдур, расширениједир, груднаја жабадыр јохса нәдир?

О, сајдығым хәстәликләрин һеч бириси илә разылашмајыб:

— Горхулу бир шеј јохдур, үрәји бир балача перебој верир, — деди. — Ајага галхандан сонра кәрәк ону ренткенә салаг.

Мән һәкими јола салыб отаға гајытдыгда Чәфәр онунла кәлмиш јолдашларына дејирди:

— Сојугдәјмәдир, бир шеј јохдур... Сиз «Алмаз» үзәриндә ишиннизи давам етдирин. Нечә олачағыны сизә демишәм. Бу вахт хәстәләнмәјим һеч јахшы дејил, бүтүн ишләр төкүлүб галды. Дуран кими кәрәк апараты ишә салаг...

Јолдашлары кедәркән Чәфәр бир дә онлара «Алмаз» барәсиндә бир нечә тапшырыг верди.

Ертәси күн евдә галды. О бириси күн, јә'ни декабрын 29-да өзүнү бир аз јахшы һисс етдијини билдириб, киностудијаја кедиб-кетмәмәси барәдә дүшүнмәјә башлады. Ахырда: — Кетсәм јахшыдыр, — дејиб евдән чыхды.

«Алмаз» филминдә Јахшы ролунда јохланылмаг үчүн гардашы гызы Мәләји дә өзү илә апарды.

Күнортадан сонра евә гајыдаркән јенә гәмкин иди. Јахшы ролу үчүн мүнәсиб адам тапмадығындан шикајәтләнирди.

— Бәс Мәләк нечә олду? — дејә сорушдум.

— Олмады. Јашы аздыр, бир гәдәр кәнч чыхыр, — деди. — Бир гәдәр фикирләшдикдән сонра гәти сәслә әлавә етди:—Нә чүр олса, ону да ахтарыб тапачағам!

Декабрын 30-да сәһәр Чәфәрин һалы чох јахшы иди. Биз она үрәк-дирәк вериб дејирдик:

— Ахы, сәндә нә вар ки! Јүнкүлчә сојугламышсан. Бешчә күнә тамам сағалыб «Алмазын» да ишләрини јолуна саларсан.

О дәриндән аһ чәкиб кәдәрлә деди:

— Еһ, ишим тәкчә «Алмаз»ла гуртарсајды, нә варды ки!..

Һәмишә олдуғу кими, бу вахт да онун әлиндә бир нечә иш вар иди. Һәлә 1932-чи илдән «Әфғаныстан» пјесини јазмаг фикринә дүшмүшдү, либреттосуну да јазыб гуртармышды. Лакин «Алмаз» вә «1905-чи илдә» филмләринин сценариләри үзә-

риндә ишләдији үчүн бу әсәрини јаза билмәди. «Әфганыстан»ы бунлардан сонра башламаг истә-
жирди. «Бу, чәгин мөвзудур, ону јазмаг үчүн Әф-
ганыстана кетмәлијәм!»—дејирди. Нәтта бу барә-
дә бир әризә дә јазмышды.

Чәфәрин сон әсәри «Фүрузә» некајәсидир ки,
«Правда» гәзети үчүн русча јазмышдыр.

...Һәмин күн наһара гәдәр Чәфәрин һалы јак-
шы иди. Наһардан сонра өзүнү зәиф һисс етмәјә
башлады, бир аз әввәлки никбин сөһбәтләр әвә-
зинә, һеч көзләмәдијимиз һалда, бирдән үмидсиз-
лијә дүшдү:

— Сонасы, — деди. — Бизим нәсил чох јаша-
мыр вә бир дә, адам билсә ки, дүз мин илдән
сонра өләчәк, индидән бағры чатлар. Анчаг, нә
вахт өләчәјини билмәдијиндән, үмидлә јашајыр...

Дәрһал сөһбәти дәјишдим. Анчаг о, чох фи-
кирли иди. Нә гәдәр тәсәлли верирдиксә, үрәји
ачылмырды. Нәким чағырмаг истәдим. «Еһ, гаја
учан күн тоз гопачаг»,—дејиб разы олмады.

Ахшамчағы бизим тә'кидимизлә узаныб јатды
вә саат доғузда ону ојатмағымы тапшырды. Саат
доғузда отағына кирдим. О исә артыг ојанмыш-
ды. Галхды, кејинди, һәјәтә чыхыб бир аз кәзиң-

ди. Һараја исә кетмәк фикриндә иди. Ичәри ки-
риб бир нечә дамчы дәрман истәди. Тәрә дә биздә
иди. Чәфәр чарпајынын кәнарында отуруб бир
гәдәр фикрә кетди вә бирдән дилләнди:

— Билирсиниз нә вар: индичә јатмышдым, ју-
худа көрдүм ки, өлмүшәм, мәни апарырлар, өзүм
дә ајығам. Сиз ағлајырсыныз, мән исә сизә: «Ағ-
ламајын» демәк истәјирәм, амма дејә билмирәм.
Ахырда бүтүн гүввәми јығыб сизә дедим: «Ағ-
ламајын, өлмәмишәм!..» — Бир ан сусуб әләвә
етди:—Әкәр, ишдир, бирдән өлүб-еләсәм, ушаг-
лардан муғажат олун.

Мән зарафата салыб дедим:

— Јухуда өлмәк — өлмәмәкдир, ағламаг да —
күлмәк.

Бу сөзүмә өзү дә күлдү.

Онун разы олмамасына бахмајараг, мән һәки-
мә зәнк вурдум. Евдә јох иди. Саат он оларды.
Чәфәр сојунуб јатағына кирди вә үстүнү бәрк өрт-
дүрүб јатды. Саат он икидә, аилә јатаркән о, са-
кит-сакит јухулајырды.

Кечәнин бир вахты санки мәни јухудан ојат-
дылар. Бир аз јеримин ичиндә ојаг галдым. Бир-
дән, елә бил, евин гаранлығы мәни ваһимәјә сал-

ды. Тез Чэфэри чагырмаға башладым. Ондан чаваб алмадым. Чэфэр чох сајыг јатарды вә һәмнишә белә һалларда сәсимә сәс верәрди. Бир аз да бәркдән чагырдым, јенә чаваб алмадым. Онун зарафат етдијини вә мәни горхутмаг истәдијини дүшүнүб ајаға галхдым вә тәзәдән чагырдым. Јенә дә ондан сәс чыхмады.

Ишығы јандырдым, онун јатағы үзәринә әјилдим. Санки, бәрк јатмышды. Үзү күлүмсәр бир вәзијјәтдә иди, көзләри јумулу иди вә һәр көзүнүн кәнарында бир дамла јаш парылдајырды. Көзләримә инанмадым. «Бәлкә үрәји хараб олмушдур», — дејә дүшүндүм. Ону диксиндириб ојатмамаг үчүн јавашча кедиб анамы чагырдым. Зејнәб тәләсик кәлиб Чэфэрин биләнкини әлине алды вә арвадын рәнки сапсары саралды. О, ағлар көзләрини үзүмә дикәндә, бирдән мән фәләкәти дәрк едәрәк, гејри-иради һәјәтә атылдым, човғун ичиндә тәлашла чығырдым:

— Еј вајј!..

Вә өз сәсләримдән гулагларым тутулду, көзләрим јумулду. Сонра нәләр олдуғу јадыма кәлмир. Куја, дәһшәтли бир јуху ичиндә идим,

О мәш'ум кечә — 1934-чү ил декабрын 30-дан 31-нә кечән кечә иди.

Чэфэр 35, мән 29 ил јашамышдым. Оғлумуз Ајдынын 10, гызымыз Күларәнин 4 јашы вар иди о вахт.

Чэфэрин мәним үчүн гојуб кетдији хәзинә — бу ики ушаг иди.

Өз халгы үчүн дә о гијмәтли дәфинә гојмушдур — әсәрләрини.

Миннәтдарам халгымыза ки, Чэфэрин мирасыны көз бәбәји кими горујур.

Мән дә онун ики јадикарыны ики көзүм кими горудуғум үчүн, онлары Чэфэрин истәдији кими бөјүгдүјүм үчүн, үстләриндә һеч бир јад нәфәс әсмәдән әрсәјә чатдырдығым үчүн өзүмә тәскинлик верирәм.

Мән сизин һамыныза халгымызы Чэфэр кими севмәји, Вәтәнимизә онун кими хидмәт етмәји арзулајырам. Тәлејиниз јалныз бир шејдә Чэфәрә охшамасын — онун кими аз јашамајын, Өмрүнүз узун, чаныныз һәмнишә сағлам олсун!

Редактору С. Даглы
Рәссамы Ј. Салников
Бәди редактору М. Һ. Гулијев
Техники редактору Н. Нәсиров
Корректорлары Е. Гулам ғызы, В. Ибраһимова

Јығылмаға керилмиш 31,III-1969-чу ил. Чапа имзаланмыш 29/V-1969-чу ил. ФГ 16861. Кағыз форматы 84×108^{1/16}. Физики чап. вәрәги 2,5. Шәрти ч. в. 4,2. Учот нәшр. вәрәги 4,2. Сифариш № 264. Тиражы 40000. Гижмәти 30 гәп.

Азәрбајчан ССР Назирләр Советинин Дөвләт
Мәтбуат Комитәси

Азәрбајчан Дөвләт Нәшријаты Бақы, һүсү һачыјев
күчәси, № 4.

26 Бақы комиссары адына мәтбәә, Әли Бајрамов
күчәси. № 3.

Сона Ханум Джабарлы

ВОСПОМИНАНИЯ О
ДЖАФАРЕ ДЖАБАРЛЫ
(на азербайджанском языке)

